

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

**Радянська колгоспно-радгоспна система (50-60-і рр. ХХ ст.):
спроба аграрної реформи**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, 621 групи
Галик Вікторія Ярославівна

Керівник:
кандидат історичних наук,
асистент **Дробіна Л.М.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4 від 22 листопада 2023 р.*

Зав.кафедрою _____ доц.Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

У дипломній роботі проаналізовано суспільно-політичні зміни в українському селі в контексті формування колгоспно-радгоспної системи (50-60-і рр. ХХ ст.). Охарактеризовано реформи аграрного сектору зазначеного періоду, які мали зменшити командно-адміністративний вплив на керівництво колгоспів та збільшити їх ініціативність при плануванні та вирощуванні продукції. Відмічено, що політика укрупнення колгоспів не тільки не призвела до корінних змін в організації та технології виробництва, але й мала довгострокові руйнівні наслідки. Об'єднані господарства ставали малокерованими, колгоспники – більш відчуженими один від одного. Спостерігалось звуження елементів колгоспної демократії та відчуження селянства від землі. Спроби ж селян покинути село і виїхати до міста не мали успіху, оскільки колгосп не був зацікавлений у втраті робочої сили.

Ключові слова: колгосп, радгосп, селяни, машинно-тракторна станція (МТС), паспортизація, агроміста, «перспективні» і «неперспективні» села.

Abstract

The Soviet Collective and Communal Farming (the 50-60s of the twentieth century): Challenge of The Agrarian Reform

The body of the thesis goes on to discuss the problem of the socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the agrarian issue, namely, formation of the collective and communal farming (in the 50-60s of the twentieth century). The reforms of the agrarian sector of this period are a well-recognized issue which necessitates a better approach, since the reforms were aimed at reducing administrative influence on the management of communal farming and increasing their initiative in planning and growing products. It is noted that the policy of collectivization fundamentally transformed traditional agriculture, reducing the power of management as well as nature of production technology, to avoid disrupting the agricultural productivity necessary to stimulate industrial growth, what is more, the policy had tended to have long-term destructive consequences. The united farms became less manageable, and collective farmers became more alienated from each other. There was a narrowing of the elements of collective farm democracy and alienation of the peasantry from the land. Attempts by peasants to leave the village and move to the city were not successful because the collective farm was not interested in losing its labour force.

Key words: collective farming, communal farming, peasants, MTS The machine tractor station, passportisation, agro-towns, 'promising' and 'unpromising' villages.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Галик В.Я.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА	17
1.1. Селянство в колгоспах	17
1.2. Паспортизація селян	23
1.3. Економічний примус	27
РОЗДІЛ 2. КОЛГОСПНО-РАДГОСПНА АГАРАРНА РЕФОРМА	44
2.1. Радгоспи у системі виробничих відносин	44
2.2. Соціальні аспекти реорганізації МТС	54
РОЗДІЛ 3. ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	69
3.1. Укрупнення колгоспів	69
3.2. Втілення ідеї агроміст	77
3.3. «Перспективні» і «неперспективні» села	86
ВИСНОВКИ	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	104

ВСТУП

Актуальність теми. Українське суспільство тривалий час знаходиться в стані трансформації, прагнучи відійти від адміністративно-командної економіки та авторитарно-бюрократичного способу правління і перейти до відкритої економічної системи й демократичних форм функціонування. Цьому покликаний сприяти комплекс реформаційних перетворень, спрямований на перехід до ринкової моделі економіки, утвердження різних форм власності та господарювання, здійснення державно-політичної реформи, гуманізації суспільних відносин, духовне відродження тощо.

Ключовим у становленні самодостатньої національної економіки і найскладнішим у реалізації є реформування аграрного сектору. Саме його найгостріше вразила руйнівна сила старої командної моделі господарювання. Прагнення розв'язати проблеми галузі старими традиційними методами бажаних результатів не дало. Життя підтверджує, що єдино можливий шлях змін – це використання реформаційних важелів, що ґрунтуються на нових відносинах власності, запровадження нових механізмів господарювання, нових методів регулювання аграрних відносин. Звідси впливає важливість і актуальність вивчення процесів, які мали місце в минулому в соціально-економічному розвитку українського села, особливо в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст., коли були здійснені неодноразові спроби реформувати сільськогосподарську галузь.

Актуальність теми зумовлюється багатьма чинниками загальнодержавного характеру. Критичний аналіз концептуальних засад розвитку радянського сільського господарства є необхідним при виробленні незалежною державою цивілізованих, інноваційних основ аграрної політики, визначенні місця аграрного сектору економіки в життєдіяльності суспільства. До початку російської агресії проти України у 2022 р. аналіз історичних змін на селі був зумовлений переважно поляризацією різних політичних оцінок, які були з одного боку предметом симпатій, а з іншого –

фальсифікацій і навіть спекуляцій. Сьогодні ж цьому питанню надається знову важливе значення: вивести український аграрний сектор з-під радянсько-російського тиску.

Усе це актуалізує проблему дослідження, а в контексті становлення нових земельних відносин на селі в незалежній Україні досвід 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. може бути вельми повчальним.

Метою дослідження є аналіз радянської колгоспно-радгоспної системи в українському селі у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст., як ще одна спроба реформувати сільськогосподарську галузь.

Обрана мета зумовлює наступні дослідницькі **завдання**:

- виявлення основних тенденцій соціально-економічного розвитку села в умовах командно-адміністративної системи, розкриття причин кризових явищ в аграрному секторі України;

- характеристика системи економічного та позаекономічного примусу селянства;

- аналіз практики партійно-державного керівництва колгоспами, політики комуністичної партії на селі, розкриття причин неефективності колгоспно-радгоспної системи;

- висвітлення державної політики укрупнення колгоспів, реорганізації машинно-тракторних стацій, запровадження агроміст, визначення «перспективних» і «неперспективних» сіл»;

- з'ясування сутності дискримінаційної політики держави стосовно хуторів і малих сільських поселень.

Об'єктом дослідження є аграрний сектор економіки України в середині ХХ ст.

Предметом дослідження є основні закономірності і особливості трансформації колгоспно-радгоспної системи в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст., економічний та позаекономічний примус, паспортизація, місце і роль машинно-тракторних станцій в системі виробничих відносин,

проблеми укрупнення колгоспів, спроби створення агроміст, ліквідація малих поселень.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють початок 50-х – першу половину 60-х рр. ХХ ст., коли загострились процеси і кризові явища в аграрному секторі України. Нижня межа достатньо визначена в історіографії і пов'язана із завершенням в основному післявоєнних відбудовчих процесів. Вибір середини 60-х рр. обумовлений початком нових процесів в еволюції села під впливом хрущовських реформ, а також загалом усієї аграрної соціально-економічної підсистеми.

Територіальні межі дослідження включають територію 24 областей і Кримську автономію, тобто всю територію України.

Методи дослідження. Основоположними принципами дослідження є історизм, об'єктивний аналіз подій і фактів, незалежно від класових, політичних, партійних чи ідеологічних нашарувань. Принцип історизму передбачає висвітлення минулого в його загально-цивілізаційному контексті; сучасного наукового розуміння соціально-культурних процесів на селі. Відповідно до мети і завдань використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. З власне історичних методів варто виділити: порівняльно-історичний, хронологічний, синхронний та діахронний (періодизації).

Із загальнонаукових методів застосовано метод аналізу і синтезу, систематизації, індукції, дедукції і логічного узагальнення, статистичний. В роботі застосовувались також міждисциплінарні методи: статистичний та математичний. Вони дозволили простежити процеси, які відбувались в українському селі на певних етапах розвитку.

Історіографія дослідження. Однією із визначальних рис сучасного стану вітчизняної історіографії є перехід від попередньої заідеологізованої і політизованої історичної концепції до нових теоретичних конструкцій, більш адекватних нинішнім уявленням про природу історичних знань.

Стосовно теми даного дослідження, то її історіографія може бути поділеною на два етапи: 50–80-ті роки ХХ ст. і 90-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.

Перший етап розпочинається вивченням проблеми соціально-економічного і політичного розвитку села. У ці роки закладались основні напрямки дослідження теми, створювались науково-організаційні структури, формувався відповідний кадровий потенціал. Вже з середини 60-х рр. і до другої половини 80-х рр. до вжитку дослідників увійшли такі формулювання, як «повна і остаточна перемога соціалізму», «створення матеріально-технічної бази комунізму», «розвинутий соціалізм» тощо. Друга половина 80-х рр. і початок 90-х рр. стали перехідним і суперечливим періодом. Продовжують домінувати традиційні для радянської історіографії напрямки і проблематика досліджень, разом з тим розробляються нові, раніше заборонені теми.

З початку 90-х рр. мова іде про другий етап історіографії – сучасний. З одного боку, вітчизняна історична наука шукає шляхи виходу із кризи, породженої попередньою ситуацією, а з другого розробляються нові масиви досліджень, відкриваються нові можливості завдяки значному розширенню і поглибленню джерельної бази. В той же час у певній мірі зберігається залежність історичного процесу від політико-ідеологічних та економічних факторів.

Для істориків, які працювали у межах першого періоду була унікальна можливість задовольнити чисто професійну зацікавленість, досліджуючи реальні процеси, учасниками яких вони були, йти «гарячими слідами» тих подій. Для сучасних істориків відкрились нові можливості, пов'язані із розширенням джерельної бази, концептуального кругозору, новаційними підходами.

Існує точка зору, згідно з якою досліджуваний період нашої історії не може сьогодні зазнавати неупередженого історичного аналізу і об'єктивних оцінок. Багато сучасників тих історичних подій і сьогодні чинять вплив на

розуміння і усвідомлення минулого у відповідності зі сприйманням, притаманним особливостям того часу, коли вони входили у свідоме життя.

При аналізі праць, присвячених розвитку аграрного сектора в Україні у 50-60-х рр. ХХ ст., враховано та критично переосмислено оцінки досліджень історичного характеру, опублікованих у вказаний період. Різних аспектів історіографії з аграрно-селянського питання торкалися Л.Беренштейн, В.Юрчук [14], А.Санцевич [77], І.Шульга [92] та інші.

У 50-80-ті рр. держава і село в її політиці розглядалися головним чином через призму діяльності компартії, і лише незначна кількість наукових праць висвітлювали проблеми села, роботу на селі місцевих органів влади тощо. Вивчення будь-якого аспекту діяльності партії мало здійснюватись на «високому науковому рівні».

Серед великої кількості історичних досліджень, присвячених суспільно-політичним і соціально-економічним процесам в українському селі у 50-х – середині 60-х рр., є фундаментальні праці, в яких висвітлені виробничі та соціальні явища в сільському господарстві у вказаний період. Поміж таких праць виділимо «Історію селянства УРСР» [28], «Історію народного господарства УРСР» [27], восьмитомну (у десятих книгах) «Історію Української РСР» [30] та інші.

Однак більшість досліджень, присвячених становищу в сільському господарстві в досліджуваний період, стосується аналізу організаторської та ідейно-виховної роботи серед колгоспників і робітників радгоспів, розвитку соціалістичного змагання серед українських хліборобів. Слід зазначити, що праці, як правило, містили цікавий матеріал, але їх пронизувала заідеологізованість і жорсткий марксистський підхід. Це тому, що самостійної аграрної політики України не існувало, адже вона була складовою і невід'ємною частиною Радянського Союзу. Подібні риси притаманні дослідженнями П.Котлова [37], Є.Талан [84], В.Юрчука [94]. У публікаціях про розвиток сільського господарства України стверджувалося,

що колгоспи є школою комунізму, виховання хліборобів у душі високих моральних якостей, принципів соціалістичного ставлення до праці.

Бездоказовими були твердження ряду авторів про прогресивне значення укрупнення колгоспів і перетворення їх у радгоспи, хоча це було виявом експропріації колгоспної власності, попрання прав сільськогосподарських товаровиробників, у яких адміністративними методами вилучали землю і майно. Укрупнення колгоспів призвело до утруднення управління їх діяльністю, до ще більшого відриву хліборобів від землі, до виникнення у зв'язку з майже насильницьким переселенням усіх на центральну садибу «неперспективних» населених пунктів і на цій основі – до збільшення пустуючих земель, причому досить родючих.

У працях, присвячених розвитку сільськогосподарського виробництва у 60-70-х рр., наголошувалося, що відбувається збільшення існуючих форм власності – колгоспно-кооперативної та державної. При цьому стверджувалося, що в подальшому відбудеться їх злиття в єдину комуністичну. У зв'язку з цим робились висновки, що в умовах існування комуністичної власності перестане існувати селянство як клас, будуть ліквідовані суттєві відмінності між містом і селом [52; 92].

У 70-80-ті рр. було опубліковано чимало праць з окремих проблем життєдіяльності села: економіки, питань господарювання, місцевих органів влади й управління тощо. Зокрема, це дослідження В.Беззуба, В.Зимовця [12], М.Бушини, М.Іщенко [15] та ін. У них соціально-економічне життя села в досліджуваний період презентувалось як цілком благополучне, перспективне, таке, що відповідало принципам соціальної справедливості. Автори часто не висвітлювали негативні сторони сільського життя, глибоку прірву між містом і селом, що існувала впродовж всього радянського періоду. Чітко прослідковується сюжетна лінія, що, попри деякі проблеми село успішно розвивалося.

У 80-і рр. з'явилися публікації, присвячені діяльності на селі місцевих органів влади й управління. Це насамперед узагальнююча монографія

П.П.Панченка [59]. Книга є багатоаспектним дослідженням розвитку сільськогосподарського виробництва і загального становища українського села, хоча автор перебільшує роль партії і держави у цих процесах.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що створені протягом 60-80-х рр. ХХ ст. дослідження з проблем села й аграрної політики держави, не зважаючи на їхню ідеологічну заангажованість, допоможе критичному переосмисленню історичного процесу, новому розумінню вже відомих фактів і явищ.

Після усунення М.Хрущова з політичної сцени в історико-партійних дослідженнях були зроблені спроби замовчування особистості М.Хрущова, яка проводилась в країні аж до кінця 80-х рр. У результаті цілий ряд складних проблем, і в першу чергу характеристика періоду в цілому, виявилась по суті поза полем зору дослідників [91]. Це стосувалось політичної системи, внутрішньопартійної боротьби, механізмів прийняття рішень, реформ села. Однією із причин відсутності аналізу багатьох усталених із середини 60-х рр. думок було твердження, що всі необхідні оцінки вже були дані на жовтневому 1964 р. пленумі ЦК КПРС, від учених вимагалось не загострювати увагу на недоліках і помилках, яких припускало партійно-державне керівництво в різний час.

Праці закордонних дослідників вважались в СРСР історичною фальсифікацією. Втім їх внесок у вивчення хрущовського періоду є досить вагомим. Багато напрацювань, які були ними зроблені, допомогли вітчизняним вченим у кінці 80-х рр., коли розпочалось переосмислення пройденого історичного шляху. В окрему групу слід виділити праці закордонних дослідників українського походження: Б.Винара [17], Л.Лисенка [43], І.Лисяка-Рудницького [44], Є.Пизюра [64] та ін.

Становище сільського господарства України підтверджувало правильність положення, яке міститься у працях багатьох західних вчених про те, що «кульмінацією сільськогосподарських експериментів Хрущова стала широка реорганізація системи колективного сільського господарства в

1957-1958 рр., конкретні результати якої залишилися дуже скромними» [49, с.359].

Помітно змінилася тематика наукових праць із здобуттям Україною незалежності. Науковці отримали доступ до архівних фондів, що сприяло об'єктивному і неупередженому висвітленню історичних процесів та подій. Вагоме місце посіли дослідження вітчизняними вченими складних процесів на селі. Протягом 90-х рр. було опубліковано чимало наукових праць із проблем українського села, які тематично й хронологічно охоплювали історію 50-х – першої половини 60-х рр. [82].

Фундаментальною за кількістю проаналізованих праць та обґрунтованістю оцінок є монографія В.П.Михайлюка [51]. Аналізу праць українських істориків з аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ ст. присвячено працю «Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» [25], в якій проаналізовані опубліковані роботи й дисертації істориків та економістів за 1966-1999 рр. Автори шляхом аналітичного розгляду положень та висновків, що містяться у працях, із урахуванням принципів методу співставлення виявили позитивні та негативні моменти у висвітленні окремих аспектів проблеми.

Аналіз історичних праць, в яких відображені процеси в аграрній сфері у досліджуваній період, міститься у праці «Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття [26]. На основі принципів історизму аналізуються та оцінюються висвітлення у працях українських істориків, економістів і вчених-аграріїв суспільно-політичних і соціально-економічних процесів в українському селі у другій половині ХХ ст., зокрема і у 1950-ті – першій половині 60-х рр.

Першу в незалежній Україні спробу на прикладі розвитку українського села проаналізувати уроки минулого здійснили історики П.П.Панченко [56] та Г.І.Сургай [83]. П.П.Панченко фактично одним із перших радянських істориків відверто розповів про дискримінаційну політику держави щодо

українського села. Водночас у монографії Г.І.Сургая, опублікованій у 1991 р., прорахунки і негативні явища в сільському господарстві пояснювалися відступом від більшовицьких методів вирішення селянського питання.

Усвідомлюючи величезну роль історичної науки у формуванні громадянського суспільства сучасні історики прагнуть зробити свій внесок у розбудову незалежної держави. Об'єктивний аналіз тенденцій суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку має важливе значення для розбудовчих процесів у нашій державі. Сучасна українська історіографія характеризується наявністю стійкого інтересу науковців пострадянського періоду до перегляду та переосмислення подій хрущовської доби.

Особливе місце серед робіт новітнього часу займає книга В.Барана «Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр.» [10]. У ній з позицій нового бачення розкриваються найважливіші аспекти суспільно-політичного життя України в другій половині ХХ ст. Досліджується тоталітарна природа радянської держави, деформації в аграрній політиці, морально-побутові умови життя сільського населення.

Про результати своїх досліджень науковці доповідали на різних наукових конференціях, яких у 90-х роках ХХ ст. було проведено немало [18; 57; 61; 66]. Так, у 1994 р. в Інституті історії України НАН України відбувся науковий семінар, присвячений 100-річчю від дня народження М.Хрущова. Матеріали семінару були видані в 1995 р. окремою книгою під цією назвою «М.Хрущов і Україна» [88].

Окремі проблеми політичного і соціально-економічного розвитку висвітлені у монографії: «Українське село у 20-90-х рр. ХХ століття (короткий історико-економічний нарис» [85]. У двох параграфах (4-5) першого розділу проаналізовані аграрні відносини в Україні у другій половині 40–70-х рр. і розкриті передумови кризових явищ.

Меті формування в Україні нових економічних відносини присвячена праця «Аграрна історія України» [63]. Книга, розкриває історію аграрних відносини на українських землях у ХІХ–ХХ ст. Один із розділів (ХІ)

присвячений особливостям аграрно-економічних відносин в Україні в 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст., серед яких питання реформування галузі і аналізується поступ та прорахунки перетворень на селі.

Проблеми аграрного сектора в досліджуваний період знайшли певне відображення й на сторінках «Історії українського селянства» [29], де узагальнено дослідницьку роботу з історії українського селянства. Приміром, в 2 томі по-новому висвітлюються соціально-економічні події в українському селі в досліджуваний період.

Для координації діяльності істориків-аграрників та вчених, які займаються різними аспектами історії селянства, Інститутом історії України НАН України на базі Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького було створено Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників України. Їх часописом є журнал «Український селянин». На сторінках цього часопису знаходять своє відображення маловідомі сторінки історії українського селянства. Серед яких негативні наслідки державної політики щодо українського селянства: антиселянську кампанію укрупнення колгоспів, переведення значної їх частини в радгоспи, виселення і депортацію сільського населення як із західних, так і з східних земель. В їх основі невідомі раніше архівні матеріали [46; 60; 71; 74].

Значний інтерес до історії України післясталінської доби відображено у працях В.Барана і В.Даниленко [11]. Серед яких 15-томне видання «Україна крізь віки», у тринадцятому томі автори проаналізували процес лібералізації суспільно-політичного життя в Україні у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст., реорганізаційні заходи в сільському господарстві. Дослідники розкрили складний і суперечливий процес десталінізації радянського суспільства, показали обмеженість аграрних реформ М.Хрущова.

Значна кількість соціально-економічних, суспільно-політичних аспектів відображено у доробках відомого українського історика С.Кульчицького [41; 42]. Нові підходи в осмисленні повоєнного періоду

історії України в діяльності М.Хрущова започаткував Ю.Шаповал [90]. Він закликав до подолання «фрагментарного підходу» у висвітленні життя та діяльності цієї непересічної особистості, щоб вибудувати цілісну картину тієї доби.

У контексті нового осмислення розкрито особливості сільського господарства і села України у досліджуваний період у наукових працях С.Падалки [54; 55]. У них висвітлюються передумови та трансформації української державності в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму, а також проблеми аграрних відносин в специфічний для республіки період. Автор характеризує діяльність органів державної влади УРСР через призму життєдіяльності українського села. Він обґрунтував висновки про те, що у досліджуваний період сільське господарство України, як і СРСР в цілому, переживало кризу. Найважливішими причинами такого явища С.Падалка вважає надмірне усупільнення землі та власності у аграрному секторі, позбавлення хліборобів статусу господаря.

Значне місце в історіографії посіли дослідження процесів на селі у західних областях України. Особливої уваги заслуговують праці П.Когута [34], М.Сеньківа [79], Б.Яроша [96].

Різноманітні аспекти економічної діяльності держави стосовно села досліджувалися також економістами. Серед них і науковці інститутів економічного профілю НАН України. Автори збірника «Українське село: вихід із кризи» [86] досліджували типологію сільських поселень, показали негативний вплив на сільську поселенську мережу укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи. Зокрема, звертають увагу на те, що значна частина колись багатолюдних, стабільних сіл, переходячи з розряду центральних садиб у групу бригадних все більше занепадала, не маючи коштів для соціального розвитку і втративши в процесі так званої концентрації виробництва будь-які робочі місця для зайнятості їх жителів.

Отже, інтерес вчених до проблеми аграрних процесів на селі в 50-ті – на початку 60-х рр. зростав. Дослідження соціально-економічних

перетворень на селі дає достатні підстави стверджувати, що здобутки минулого не варто забувати. Водночас досвід минулих років потребує висвітлення не лише негативних, але й позитивних аспектів соціально-економічного життя українського села в досліджуваний період. Праці істориків і представників інших гуманітарних наук з вивчення питань держави та її аграрної політики розвиваються в напрямку урізноманітнення тематики дослідження, підвищення вимог до достовірності матеріалу.

Джерельна база дослідження. Джерельну базу даного дослідження складають опубліковані партійні і державні документи архівів, дані статистики, мемуари. Вони формувались під впливом конкретних процесів, які відбувались у суспільстві, і проблема їх правдивості залишається актуальною для вітчизняної історичної науки.

При висвітленні процесів, які відбувались в українському селі у 1950-ті – першій половині 60-х рр., використано оприлюднені партійні і державні документи тієї епохи – матеріали з'їздів компартії України [3] та зібрання законодавчих і нормативних актів СРСР і УРСР [1; 6]. В них публікувались ретельно відібрані документи і витяги із партійно-державних постанов, які були покликані створити картину динамічного розвитку країни під керівництвом партії і радянського уряду. Ці документи дають можливість відтворити механізм керування всіма сферами життя країни на основі директивних методів.

Радянська державна статистика є вираженням узагальнюючих цифрових показників, які характеризують соціально-економічний, демографічний та культурний потенціал країни або окремих її регіонів. Саме в 50-ті рр. відновились публікації статистичних матеріалів і повідомлення ЦСУ присвячених конкретно вивченню економіки колгоспів, радгоспів [2; 5]. У щорічнику «Народне господарство Української РСР» [4] виділені спеціальні розділи із статистичними даними про сільське господарство в цілому, про колгоспи і радгоспи, наслідки господарювання в основних напрямках. Хоча інформація статистичних збірників є достатньо

обмеженою, але в той же час дозволяє здійснювати дослідження аграрних процесів досліджуваного періоду.

Важливим видом джерел є виступи керівників партії і радянської держави в досліджуваний період. Аналіз виступів М.Хрущова [7; 8], довгий час носив поверховий характер. Але в його великих виступах інколи можна прослідкувати проблеми сільського господарства, до якого у Хрущова, за його словами, «була якась слабкість» [8, с.280].

Сучасна українська історіографія характеризується наявністю стійкого інтересу науковців пострадянського періоду до перегляду та переосмислення подій тієї доби. Це зрозуміло. Адже позаду лишились як період нестримного захвалювання «реформатора», так і 20-літнє забуття, більш того, повне ігнорування «теми Хрущова», що постійно контролювалось тогочасним «ідеологічними наставниками» радянських істориків.

Отже, підводячи підсумки розгляду джерельної бази магістерського дослідження, слід зазначити, що джерела відображали стан суспільної свідомості в частині уявлень про шляхи державного розвитку. Водночас саме тоді і були знищені більшість важливих документів щодо діяльності вищих органів партійно-державної влади та їх керівників. Доступний нині комплекс документів дозволяє все-таки об'єктивно тлумачити цей період історії українського села. Отже, необхідно використовуючи всі доступні джерела, продовжувати роботу по відтворенню об'єктивної історії дохрущовського і хрущовського періоду.

Структура роботи зумовлена основними проблемами дослідження. Магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

1.1. Селянство в колгоспах

Сільське господарство на початку 50-х років переживало кризові моменти. Головною причиною цієї кризи стала аграрна політика сталінського керівництва, що ґрунтувалася на адміністративному позаекономічному примусі та цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства. Фінансово-економічний стан більшості колгоспів був незадовільним і продовжував погіршуватися. Через це ефективність колективного виробництва залишалася дуже низькою. На початку 50-х років за основними показниками сільське господарство країни навіть не досягло рівня 1913 р. [23, с.178].

Колгоспна система по суті поставила хрест на селянській самостійності. Вона була більш всеосяжною вже тому, що ніколи раніше держава не втручалась так глибоко і жорстко у всі сфери сільського життя, ніколи раніше урядові розпорядження не обмежували так невблаганно господарську самостійність селянства.

Вищі органи влади остаточно присвоїли собі право вирішувати долю села. Для них відкрились широкі можливості втручання в господарське життя колгоспів. Знявши з селян у зв'язку з організацією колгоспів господарські повноваження і передавши їх партійним органам та керівництву колгоспів, керівництво комуністичної партії видавало це за велике благо.

В умовах радянської системи КПРС здійснювала не лише суспільно-політичні та ідеологічні функції, але й залишала за собою виняткове право на формування основних напрямків економічної політики. Протягом багатьох десятків років сільське господарство, колгоспи та радгоспи розвивалися в руслі аграрної політики, розробленої Центральним Комітетом

партії за участю державних органів. Практичне втілення й результати такої політики закономірно слід розглядати перш за все як наслідок керівництва колгоспно-радгоспним виробництвом зі сторони КПРС.

Діюча в досліджуваний період система відносин держави з колгоспами склалася в своїх основних рисах ще у 30-ті рр. Саме тоді з 1933 р. запровадили обов'язкові поставки державі зерна та іншої сільськогосподарської продукції (визначеної на кожний гектар посіву, а з 1940 р. – орної землі, яку обробляли колгоспи), що за своєю суттю було податком [81, с.18]. У принципі, такий порядок обчислення обсягу державних поставок у поєднанні з натуральною оплатою робіт МТС на колгоспній землі з переважанням натуральних форм оплати праці у значній мірі закріплював залежне становище колгоспів і в той же час створював переваги для формування й подальшого втілення адміністративно-командного стилю в державному керівництві колгоспами.

Важливим чинником впливу держави на українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. був примірний статут сільськогосподарської артілі, затверджений у 1935 р. Другим всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників. Цей документ відігравав вирішальну роль у всьому наступному житті та діяльності колгоспів. Установлені в ньому взаємовідносини держави та колгоспів, детальна регламентація внутрішньоколгоспного життя, прав і обов'язків членів артілі на багато років визначили умови функціонування колгоспів і колгоспної системи загалом. Внесені в наступні роки поправки, не змінювали суті статуту. Цей документ аж до 1969 р. вважався «основним законом колгоспного життя».

Статут сільськогосподарської артілі розроблявся не самими колгоспниками, а апаратними працівниками. Так, проект статуту був розроблений сільськогосподарським відділом ЦК партії і Наркомземом Союзу і затверджений РНК СРСР і ЦК ВКП(б). У звітній доповіді мандатної комісії, котру на з'їзді робив М.Єжов [81, с.201], чітко зазначалось, що статутне завдання колгоспів – виробляти в необхідному обсязі

сільськогосподарську продукцію, але при цьому цілком залежати від держави, партії, міністерств та відомств.

Сталін і його оточення вбачало в колгоспах основну ланку соціально-економічної структури села, яка при певних умовах забезпечить можливість нееквівалентного обміну між містом і селом, необхідне «перекачування» коштів в інші галузі господарства.

Виходячи з цього, у примірному статуті сільськогосподарської артільі були передбачені всі необхідні важелі, які дозволяли керувати колгоспами. На жаль ті, хто приймав цей статут, з об'єктивних причин, а також через низький освітній рівень і неналежну компетенцію не надавали необхідного значення існуючому порядку у взаємовідносинах колгоспів з державою й зосереджувались на обговоренні лише окремих питань.

У тексті статуту були статті, які по суті прикріплювали селян до колгоспів. Вступивши до колгоспу, передавши до нього всі основні засоби виробництва, які раніше йому належали, а також внівши грошовий пай, селянин потрапляв в економічну залежність від колективної власності, розпоряджатися якою він фактично не мав права .

Подібну роль прикріплення до колгоспу по суті виконувало й наділення кожного добросовісного працюючого колгоспника невеликим наділом присадибної ділянки, покликаної, як неодноразово зазначалось, мати «допоміжне значення». Але на практиці через надто низький рівень оплати праці в більшості районів України колгоспні сім'ї саме завдяки підсобному господарству якимось зводили кінці з кінцями.

Примірний статут сільськогосподарської артільі в 50-ті – першій половинні 60-х рр. залишався основним законом життя, служив потребам держави, ігноруючи особисті устремління і потреби сільських жителів. Формально земля, засоби виробництва перебували у колективному користуванні артільі і повинні були за задумом творців статуту «забезпечити, таким чином, краще життя колгоспників». Фактично сільськогосподарська артіль зобов'язувалась вести своє колективне господарство у повній

відповідності з нав'язуваними зверху державними планами і обов'язковими поставками більшої частини вирощеної сільськогосподарської продукції за надто низькими встановленими цінами. Це в рівній мірі стосувалось як продукції колгоспів, так і продукції, вирощеної в особистих господарствах селян.

В обмін на колгоспні поставки сільськогосподарської продукції держава через МТС надавала їм основні засоби виробництва і техніку. Але це не був еквівалентний обмін із тієї лише причини, що внаслідок централізованого постачання, держава отримувала максимально можливу кількість продукції землеробства і тваринництва за надзвичайно низькими закупівельними цінами. Так, на початку 50-х рр. державні органи закуповували в колгоспів пшеницю по 1 коп. за кілограм при роздрібній ціні на борошно 31 коп.; яловичину – за 23 коп., а продавали в містах у середньому за 1,5 крб.; молоко – відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. в роздріб [63, с.232]. Такі закупівельні ціни не відшкодовували, та й не могли, природньо, відшкодувати суспільно необхідні затрати праці. На основі такого нееквівалентного обміну здійснювалось перекачування з села коштів, необхідних для здійснення індустріалізації країни, а пізніше для розвитку промисловості, міського будівництва тощо.

Середньорічні темпи зростання валової сільськогосподарської продукції у 1950-1953 рр. склали лише 1,6%, і не перевищували темпів зростання кількості населення. Врожайність зернових і деяких інших культур практично не збільшувалася. Продуктивність тваринництва була вкрай низькою. Державні закупівлі продуктів сільського господарства повністю не покривали зростаючих потреб населення в продуктах, а промисловості – в сировині. Так, 1953 р. в СРСР було заготовлено 31,1 млн. т. зерна. А витрачено на продовольче постачання населення та інші державні потреби 32,4 млн. Довелось частково використати державні резерви для компенсації нестачі продовольства і фуражу [77, с.19].

Колгоспи і на початку 50-х рр., як і раніше, не мали нічого спільного із уявленнями про них учених-аграрників. Вони зовсім не були схожими на велике, єдине, організоване й механізоване підприємство на селі, як це мислилось теоретично. Колгоспне господарство було зорієнтоване, головним чином лише на виробництво зерна та вирощування технічних культур, котре здійснювалося здебільше ручною працею. У кращому випадку колгоспи розпоряджалися кінями, тоді коли самим колгоспникам під загрозою покарання було заборонено приватне володіння кінями. Продукція тваринництва вироблялась головним чином в особистих присадибних господарствах.

Розширення посівних площ, а тим більше введення нових галузей виробництва, а особливо у сфері тваринництва, було не в інтересах колгоспу. Така позиція колгоспів, якою б протиприродною вона з першого погляду не здавалась, мала всі підстави на існування з точки зору господарських інтересів господарств. Кожне розширення виробництва лише збільшувало втрати господарства, оскільки встановлені державою тверді закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію покривали лише невелику частину собівартості. Переробка сільськогосподарської продукції, що здійснювалася великими переробними підприємствами, залишалась у руках держави. Також колгоспам було заборонено займатись галузями дрібної індустрії, такими як виготовлення черепиці, цегли, оброблення деревини, шкіри тощо.

Система обов'язкового постачання та фактична невивплата коштів за сільськогосподарську продукцію була по суті ідеальним інструментом для того, щоб використати для індустріалізації якомога більшу частину колгоспної продукції й одночасно забезпечити перетік капіталу із сільського господарства до промисловості. При цьому, однак, залишався непоміченим той факт, що для забезпечення індустріалізації вирішальною була відносна частина валового врожаю, а не абсолютна величина отриманого продукту.

Прагнення селянина бути господарем на землі придушувалось, оцінювалось як приватновласницький пережиток. Демократичні інститути (Укрколгоспспілка, багато видів кооперації) були скасовані, а натомість над колгоспами виникла розгалужена система бюрократичного апарату, як відомчого, так і партійного.

Партійне керівництво, яке мало необмежене право втручання в колгоспні справи з недовірою ставилось до об'єднаних у колгоспи селян. На посаду голови колгоспу призначався, як правило, не спеціаліст у галузі сільського господарства, а партійний активіст. Партійні та радянські органи постійно втручались у виробничі справи колгоспів. При такій постановці питання колгоспники були не зацікавлені в рентабельності й організації виробництва.

Відомчий диктат розпочинався з Міністерства сільського господарства УРСР, яке діяло через свої обласні управління, а на місцях – через районні відділи сільського господарства та місцеві ради. У свою чергу, республіканське Міністерство сільського господарства підпорядковувалось аналогічному органу союзного рівня. Усі ці організації, діючи виключно адміністративними методами, намагались до дрібниць регламентувати все господарське життя колгоспів.

Поряд з відомчим диктатом усіх ланок Міністерства сільського господарства УРСР, постійне втручання в економічне життя колгоспів здійснювали місцеві партійні органи – районні та обласні, прискіпливо стежачи за точністю і своєчасністю виконання всіх партійних постанов.

Причиною критичного становища сільського господарства було те, що основні кошти витрачалися на відбудову промисловості. Сільське господарство продовжувало розглядатися як основний донор розвитку індустрії, передусім важкої, і міст. В цьому бачаться головні витоки повільного, але неминучого розорення села, сільського способу життя, перетворення землеробства на робітника-наймита із «пролетарською» психологією. Примусове зниження цін на товари масового попиту, яке

продовжувалось і на початку 50-х років, це була надексплуатація сільських жителів для отримання державою надприбутків, вилучених у селян без будь-яких навіть мінімальних державних капіталовкладень у село. Це стало також додатковим фактором соціальної диференціації радянського суспільства, тому що те, що для сільських жителів було бідною, для жителів міст залишалось благом.

1.2. Паспортизація селян

У 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття, окрім економічного безправ'я, ще більше посилювався на колгоспників позаекономічний тиск. Місто і село, як і раніше, продовжували бути насильно розділеними. Нездоланими для абсолютної більшості сільського населення перешкодами на шляху до кращого життя стали непорушні норми паспортного законодавства.

Стихійну міграцію до міст влада намагалась утримати за допомогою паспортної системи і «основного закону колгоспного життя» – примірного статуту сільськогосподарської артілі. Після смерті Й.Сталіна в жовтні 1953 р. було прийнято нове «Положення про паспорти», затверджене постановою Ради міністрів СРСР №2666-1124-С від 21 жовтня 1953 р., якихось принципових нововведень не містило (без особливих змін діяло до 1974 р.). Утім, звернемо увагу на один суттєвий момент: у першому пункті, що визначав, громадяни яких територій країни зобов'язані мати паспорти, не були згадані громадяни СРСР, які проживали в населених пунктах, де були розташовані МТС, а також працівники радгоспів. Це не стосувалось лише тих робітників і службовців МТС і радгоспів, які вже мали паспорти, але обмежувало можливості підростаючого покоління [67, с.11].

Прослідкуємо, до чого ж призвело на практиці це «вилучення». У другій половині 50-х і 1960-ті рр. відбувався стрімкий ріст радгоспної системи: радгоспи в масовому порядку утворювались на базі «економічно слабких колгоспів». Колишні колгоспники, які опинились у результаті

реорганізації на становищі радгоспних робітників, нічого не виграли у плані отримання паспортів.

Згідно з названим «Положенням про паспорти» мешканці сільської місцевості (за винятком режимних пунктів) продовжували проживати без паспортів. Якщо селяни залучались на такі тимчасові роботи, як лісозаготівля, торфопереробки тощо в межах своєї області, їм видавались довідки сільської ради, які посвідчували їх особу й мету виїзду. Такий же порядок зберігався для сільських жителів непаспортизованої місцевості, якщо вони виїжджали в санаторії, будинки відпочинку, у відрядження. Якщо ж селяни виїжджали за межі свого району в іншу місцевість на термін більше 30 діб, вони зобов'язані були отримати паспорти « в органах міліції за місцем проживання». Таким чином, процедура отримання паспортів для сільського населення непаспортизованих районів не змінилась у порівнянні з 1930-ми роками.

Після смерті Сталіна селяни сподівались на краще життя. Березнева амністія 1953 р. припинила виконання всіх без винятку вироків, за якими колгоспники засуджувались до виправно-трудова робіт за невиконання обов'язкового мінімуму трудоводнів [67, с.12]. У 1953 р. був змінений порядок обкладання селянських господарств сільськогосподарським податком.

Водночас колгоспники, які пішли у «відхід» без дозволу, спочатку у зв'язку з амністією відчули себе вільними. Утім, ілюзії швидко розвіялись: у правовому становищі колгоспників не відбулося жодних суттєвих перемін. Продовжував діяти примірний статут сільськогосподарської артілі, у річних звітах «відхідники» продовжували числитись закріпленою за колгоспами робочою силою. Отже, за законом усіх, хто самовільно покинув село, влада щомиті могла силоміць повернути в колгоспи і повертали.

Відмінюючи судові рішення про переслідування колгоспників за порушення ними постанови про обов'язковий мінімум трудоводнів, радянський режим прагнув поширити в суспільстві надії на можливі

переміни на краще. Разом з тим поряд з послабленням паспортного режиму продовжували зберігатися обмеження у правах для сільських жителів. Так, у таємному циркулярі №42 від 27 лютого 1958 р. міністра внутрішніх справ СРСР, адресованому міністрам союзних республік, було наказано «не допускати направлення громадян із сільської непаспортної місцевості за межі області на сезонні роботи за довідками сільських Рад або колгоспів. Забезпечити видачу цій категорії громадян короткотермінових паспортів на термін дії укладання ними договорів» із промисловими організаціями [68, с.12].

Таким чином, юридично паспортні обмеження для колгоспників 1950-х – першої половини 60-х рр. не відрізнялись від тих, які існували в 1930-ті рр. Утім, можливо, наведений циркуляр у поєднанні з практикою видачі короткотермінових паспортів послужив основою для створення тривалого міфу про те, що «розкріпачення» колгоспників розпочалось ще при М.Хрущові. Як бачимо, це не зовсім так.

У 1958 р. в країні була проведена реорганізація МТС, робітники яких, за задумом авторів «реформи», повинні були перейти працювати в колгоспи, які викупляли техніку в машинно-тракторних станціях. Але в цьому випадку діти колишніх робітників МТС по досягненню ними 16-річного віку також не могли отримати паспортів. Тому реорганізація МТС викликала нову хвилю втечі людей із села. Виходило так, що так зване «паспортне нововведення» не стільки обмежувало свободу пересування по країні, скільки сприяло посиленню стихійної міграції із села. Виробника-селянина, ніби якогось ворога, радянська влада продовжувала тримати на паспортному гачку.

З цієї лазівки правдами й неправдами почали користатись обділені соціальною справедливістю селяни. Як наслідок, посилювався процес вимирання села. Сільська молодь покидала домівки й переїжджала до міст. Втеча до міста створювала видимість знайдення свободи, а для більшості втікачів являла собою тимчасовий перепочинок перед тим, як потрапити із

сільської до міської кабали. Тут вони зразу ж опинялись під пресом «ударництва» і «трудовах вахт», а якщо пробували тікати і з підприємств, куди були завербовані, то попадали в категорію безправних «літунів» і підлягали адміністративному виселенню. Пошук кращого життя розпочинався знову, але вже в іншому місці, часто дуже далеко від рідного села.

Окрім економічної безправності, колгоспна система узаконювала і особисту безправність сільських жителів, позбавлених паспортів, і можливості вільного вибору роботи і місця проживання. Колгоспна система та існування єдиної паспортної системи в СРСР співпали в часі. Колгоспи були лише пунктами прикріплення людей, а паспортна система зробила можливим саме прикріплення. І, насамкінець, колгоспна система у досліджувані роки ґрунтувалась на примусовій праці робітників, які не лише насильно прикріплювались до колгоспів, але і не отримували за свою працю повноцінної оплати, бо розмір останньої цілком визначався тим залишком, який розподілявся на трудодні після виконання всіх зобов'язань колгоспу перед державою. Це була за всіма правилами оформлення небачена за жорстокістю система державного кріпосництва. Колгоспи були створені і діяли в інтересах держави, а не народу. Існуюча довгі роки система утримання робочої сили в колгоспах через невидачу паспортів колгоспникам була заходом абсолютно ненормальним, безглуздим з точки зору соціальної рівноправності, дотримання демократії і принципу добровільності (не лише при вступі, але і при виході з колгоспу). По суті, це відкинуло колгоспне селянство навіть не до становища найманого робітника, а до статусу кріпака. Втручання держави в колгоспне життя отримало широкі правові підстави. Було створено умови, які обмежували право колгоспників на вільне переміщення й вибір місця роботи.

В той час обов'язки колгоспів перед державою відкривали перспективи для жорсткого тиску центру й поступового одержавлення колгоспної

власності, повної втрати кооперативних принципів організації виробництва, зведення до нуля внутрішньоколгоспної демократії.

1.3. Економічний примус

1950-ті – перша половина 60-х рр. суперечливо відобразились у розвитку сільського господарства. З одного боку, йшло відновлення сільськогосподарського виробництва, суттєво зменшеного в період колективізації, а потім підірваного в роки війни. З другого боку, розвиток аграрного сектора гальмувався непослідовною політикою, адмініструванням і некомпетентним втручанням в економічні процеси на селі.

Втручання держави у справи колгоспів посилювалось наростаючим потоком багаточисельних розпоряджень, інструкцій, постанов партійних, радянських і сільськогосподарських органів. Бюрократизація стосунків держави і колгоспів сковувала господарську ініціативу колективних господарств, робила неможливою їх самостійність.

Суть державного керівництва колгоспами зводилася значною мірою до системи планування показників розвитку колгоспного виробництва. Ще з 1920-х рр. пануючим стало уявлення про державний план як про головний закон руху радянської економіки. Власне, цим часом слід датувати й початок нереалістичного планування в сільському господарстві.

В сталінський період планування стало наріжним камнем руху радянської економіки. Регулювання сільського господарства розписувалось до найменших деталей. Оскільки Сталін, очевидно щиро вважав, що самостійно здійснювати ефективне керівництво виробничими процесами колгоспи не могли, результатом став хронічний, більше того, прогресуючий занепад сільського господарства. Повсякденна практика планування колгоспного виробництва початку 50-х рр. виходила із суспільно необхідної кількості продукції землеробства та тваринництва без врахування реально існуючих для її виробництва можливостей в колгоспах. Державні органи шаблонно, без врахування конкретних економічних та природно-

кліматичних умов колгоспів планували розміри посівних площ, врожайність, поголів'я худоби, її продуктивність. Тим самим земельний фонд використовувався неефективно, зменшувались валові збори сільськогосподарських культур та продуктивність тваринництва.

Сама практика планування неодноразово змінювалась, залишаючись постійною в одній якості: початковою величиною плану бралась суспільно необхідна кількість продукції землеробства і тваринництва. Регулювання пропозицій усередині галузевого розвитку було до дрібниць деталізованим. При цьому існувало переконання, що така деталізована регламентація планових показників колгоспів є єдино можливим виходом із становища, коли в колгоспах не було своїх кваліфікованих кадрів і належного технічного рівня оснащення та культури виробництва, внаслідок чого самостійно здійснювати ефективне планування свого господарства колгоспи не могли.

Між плануванням та реальністю завжди були серйозні розбіжності, такий порядок не міг позитивно позначитись ні на колгоспному виробництві, ні на ставленні до нього тих, хто працював.

Щоправда, певна спроба удосконалити планування була зроблена на лютневому (1947 р.) пленумі ЦК ВКП(б), на якому піддано критиці шаблонний підхід до складання колгоспних виробничих планів. Рішення пленуму формально засуджували «підміну наполегливої систематичної організаторської роботи в колгоспах і виховання кадрів адмініструванням, частою зміною голів колгоспів, порушення внутрішньоколгоспної демократії [31, с.58]. Разом з тим за деякими напрямками було допущено ще більше посилення централізації. Продовжував діяти відновлений лютневим (1947 р.) пленумом ЦК ВКП(б) порядок планування посівів окремо по кожній зерновій культурі. Виходили, очевидно, з того, що при існуючій практично безкоштовній праці в колгоспах іншими методами, окрім як посиленням адміністративного тиску на колгоспи, необхідної кількості сільськогосподарських продуктів не отримати.

Повністю ігноруючи конкретні виробничі умови в колгоспах з розрахунку не на матеріальні стимули, а лише на надзвичайну напругу людських сил і залучення «соціалістичної свідомості» трудящих, партія та уряд вимагали по суті неможливого. З цієї причини повоєнні плани, як і жоден п'ятирічний план за основними показниками в галузі сільського господарства загалом по країні, так ніколи й не були виконані.

Звертає на себе увагу переважаюча зорієнтованість післявоєнних п'ятирічних планів на екстенсивні методи ведення сільського господарства. Основні причини постійного збою в бік екстенсивності полягали у відсутності економічної самостійності та обмеження в коштах, які виділялись державою на розвиток колгоспів, і вилучення в них значної кількості виробленого продукту. Внаслідок цього такий існуючий рівень колгоспного виробництва при всіх запевненнях і обіцянках влади не дозволяв перейти на інтенсивні способи ведення господарства.

Крім того, ще одне мотивування необхідності жорсткої централізації планування колгоспного виробництва впливало із суті й характеру взаємовідносин держави та колгоспів. Воно полягало в тому, що колгоспи і МТС уособлювали дві форми «соціалістичного» сільського господарства, тому державне бюджетне фінансування діяльності машинно-тракторних станцій одночасно служило основою для виробничого плану колгоспу, що, по суті, дуже швидко привело до поступового одержавлення кооперативно-колгоспної власності і встановлення повної залежності колгоспів від держави.

Жорстка централізація й контроль держави за економічною діяльністю колгоспів супроводжувались втручанням державних органів у всі сфери виробництва. Важке економічне становище країни, розруха народного господарства після страшної війни, а також значною мірою нездатність і небажання уряду змінювати стиль керівництва ставали тими конкретними причинами, через які жорсткий адміністративний стиль керівництва

економікою, який склався у 30-ті роки, зміцнився й був доведений до крайнощів у досліджувані роки.

Село голодувало, не отримувало ні грошей, ні продуктів на трудовень, люди були позбавлені права залишати село, відтак воно продовжувало залишатись одним із важливих джерел наповнення коштів для відбудови промисловості. Надії на відміну колгоспно-державного кріпосництва не виправдались.

Як уже зазначалось, однією з головних рис державного планування було те, що потреби кожного конкретного господарства в матеріальних ресурсах, робочій силі тощо практично не враховувались, як і загальні, природо-кліматичні умови функціонування окремих колгоспів. З цієї причини колгоспам спускались зверху, як правило, дуже завищені, економічно необґрунтовані планові завдання.

На 1950 р., не зважаючи на надзвичайне напруження сил працівників аграрного сектора України, їх справді трудовий подвиг, не вдалось досягти довоєнного рівня виробництва валової продукції сільського господарства. Іншими словами, не зважаючи на дуже високі (біля 8%) темпи щорічного приросту, накреслений п'ятирічний план по сільському господарству повністю не був виконаний, оскільки його показники не були обґрунтованими й узгодженими з реальними можливостями колгоспів і радгоспів. Протягом досліджуваного періоду плани заготівель зерна виконувались усього двічі: у 1956 і 1958 рр. і то завдяки тому, що це були особливо врожайні роки [16, с.24].

Намагаючись будь-що забезпечити виконання державних планів, багато сільськогосподарських, партійних і радянських органів йшли на порушення прийнятого порядку поставок сільськогосподарської продукції. Встановлений державою принцип обчислення обов'язкових поставок колгоспниками продуктів рільництва і тваринництва з кожного гектара орної землі або земельної площі, закріпленої за колгоспами, постійно нехтувався. Передовим колгоспам, які добре працювали, одержували високі

врожаї сільськогосподарських культур і досягали високої продуктивності тваринництва, як правило, встановлювалися завдання із обов'язкових поставок державі продукції у значно більших розмірах, ніж колгоспам, що відставали. Така практика не стимулювала розвиток сільськогосподарського виробництва. Вона, по суті, заохочувала погану роботу. Тим самим передові колгоспи та сумлінно працюючі колгоспники ставилися в менш вигідне становище в порівнянні з тими, хто не виконував плану держпоставок.

Розвиток господарства постійно вимагав використання інших, більш гнучких методів у стосунках між державою і колгоспами, надання їм більшої самостійності у вирішенні економічних і соціальних проблем, зокрема і щодо основних засобів виробництва. Однак із висловлювань Сталіна в ході економічної дискусії 1952 р. з приводу перспектив колгоспного будівництва видно, що він категорично заперечував проти продажу основних засобів виробництва у власність колгоспів. Більше того, наполягав на тому, щоб вилучати «надлишки» виробництва із системи товарного обігу й залучати їх поряд із державним постачанням колгоспної продукції у сферу прямого продуктообміну між промисловістю й колгоспами, тим самим піднявши колгоспну власність до рівня загальнонародної [75, с.36].

Така позиція вождя робила неможливим будь-яке пом'якшення державного диктату й не залишала ніяких надій на надання колгоспам економічної самостійності.

За свідченням М.Хрущова, приведеному в його доповіді на XX з'їзді КПРС, Сталін погано знав дійсний стан на місцях, у тому числі й на селі. Країну й сільське господарство він вивчав лише за кінофільмами. А кінофільми, зазначав М.Хрущов, прикрашали дійсність, життя лакувалось так, що лише столи тріщали від численної кількості індичок і гусей [45, с.22].

Насправді в абсолютній більшості колгоспів республіки життя селян було зовсім іншим. Оплата праці в колгоспах, що були розорені війною й

пережили голод 1946-1947 рр., залишалась аж до середини 50-х рр. дуже низькою, а багато селян, як і в роки війни, продовжували працювати «за палички», оскільки практично із року в рік вироблені ними трудодні колгоспам нічим було оплачувати. Колгоспні сім'ї виручало підсобне господарство. Воно давало основні продукти харчування. Частина з них реалізувалась на ринку й забезпечувала хоч якісь надходження грошей.

Держава також вживала заходи до поліпшення становища населення. Протягом 1950-х рр. майже щорічно проводила зниження цін на основні продукти харчування й товари підвищеного попиту. Так, на початку 1954 р. хліб коштував у три рази дешевше, ніж у 1948 р. [46, с.116].

Виступаючи на ювілейній сесії Верховної Ради УРСР у грудні 1957 р., М.Хрущов говорив про те, що «зараз державні роздрібні ціни нижчі, ніж були в 1947 р. у 2,3 рази» [8, с.292].

Важко віднайти іншу акцію радянського уряду, яка б принесла М.Хрущову такі відчутні політичні дивіденди, як зниження цін. Саме така політика, на думку радянських лідерів, повинна була наочно продемонструвати всьому світові невтомне піклування радянського уряду про підвищення життєвого рівня населення СРСР.

Звідки ж держава брала багатомільярдні суми, який механізм був приведений у дію? Механізм зниження цін був заснований на вилученні державної продукції сільського господарства за низькими заготівельними цінами через систему обов'язкового постачання із колгоспів та особистих господарств громадян і продажу її за відносно високими роздрібними цінами.

Такими діями уряд зразу ж досягав кілька цілей. По-перше, отримані таким чином за рахунок праці сільського населення гроші він перерозподіляв на користь промисловості, що складала основу «політичної економіки соціалізму». По-друге, викачування із села продуктів, необхідних для харчування самих селян, змушувало їх важко працювати в колгоспах та

особистих господарствах і тому гарантувало державі безперервне виконання державних поставок.

Розуміючи, що через життєву необхідність селянин змушений був вирощувати продукцію на обмеженій у розмірах присадибній ділянці, держава обклала його зразу двома податками: натуральним (обов'язкові поставки м'яса, вовни, молока, яєць тощо) і грошовим, який селяни виплачували ще з 1939 р. за прогресивними ставками. З одного боку, роздрібні ціни на сільськогосподарські продукти знижували, що тягнуло за собою автоматичне зниження цін на колгоспних ринках, а з другого – постійно підвищували обсяги поставок. Реформи початку 50-х рр. спричинили не менш ніж двократне зниження роздрібних цін на основні сільськогосподарські продукти (картопля, м'ясо, молоко). І кожне наступне зниження державних роздрібних цін стрибкоподібно знижувало ціни на колгоспних ринках.

Таким чином, існуючі «ножиці» між зниженням роздрібних цін на сільськогосподарські продукти і регулярним підвищенням податків приводили до такого становища, що продаж продуктів, вироблених в особистих господарствах, з року в рік зростав. Оскільки на початку 50-х рр. «близько чверті всіх колгоспів країни взагалі не видавали грошей на трудовдень, а у 30% колгоспів видавалось на один трудовдень менш 40 коп., продаж продуктів на ринку був для сільського населення чи не єдиним способом заробити гроші для виплати податку і позик» [62, с.11].

Отже, зниження цін проводилось цілком за рахунок села і вело до значного погіршення його матеріального становища. Зниження цін, при якому сільське населення явно ставилось у понижене становище щодо міського населення, що лише виграло від зниження цін, вело до подальшого розшарування радянського суспільства, служило ще одним доказом особливої державної політики соціального третирування селянства. Політика цін була популярною, головним чином серед міського населення й забезпечувала уряду підвищений соціально-політичний імідж.

Своєю ціновою політикою держава руйнувала село, примушуючи його нести непосильний тягар податкового тиску для реалізації основної економічної ідеї – першочергового розвитку важкої промисловості. У цьому вбачаються нам головні витoki поступового, але невідворотного занепаду села, перетворення землероба в найманого робітника із «пролетарською психологією». Примусове зниження цін на продовольчі товари – це надексплуатація сільського населення, отримання державного надприбутку, вилучення із села коштів без будь-яких навіть мінімальних державних капіталовкладень.

Така політика була лихом для сільських жителів і певним благом для міських. Поки існувала економічна модель, заснована політикою надексплуатації та надприбутків, до того часу продовжувалось економічне зростання країни. Однак радянська економіка вичерпувала свої можливості.

Для подальшого покриття неминучих при цьому великих фінансових витрат держава вишукувала з різноманітних джерел кошти, у числі яких поряд з державними позиками в населення було й підвищення сільськогосподарського податку на колгоспників. Після того, як у 1948 р. вперше за післявоєнний період ставки податку колгоспників були суттєво підвищені, в 1950 р. вони зазнали чергового підвищення.

Фіналом податкової війни проти селян стали закони «Про сільськогосподарський податок» і «Про прибутковий податок з колгоспів», які були прийняті у 1952 році [53, с.87]. Цими законами в черговий раз підвищувалася загальна сума податків, збільшувалися норми прибутковості для підсобних господарств колгоспників. Крім того, до загального нормативного доходу від усіх сільськогосподарських джерел особистих господарств ще встановлювалась єдина 10% надбавка на інші доходи (від птахівництва, вирощування молодняку худоби, збору ягід, грибів) незалежно від розмірів цих доходів.

Особливістю законів 1952 р. було те, що вперше до сплати податку зараховувалися доходи колгоспників, отримані на трудодні в колгоспі у

грошовій та натуральній формі. Таке не практикувалося навіть у роки війни. Закон про сільськогосподарський податок 1952 р. скасував пільги для господарств сільських вчителів, лікарів, агрономів та інших сільських спеціалістів. В цілому сума сільгосподатку з врахуванням всіх підвищень зросла у 1952 р. порівняно з 1951 р. в середньому у 1,5-2 рази [23, с.160]. Податковий терор стосовно селян привів до того, що вони почали самовільно нищити худобу, скорочувати посіви. В 1951 р. кількість корів, свиней, овець в підсобних господарствах колгоспників стала менше, ніж у роки війни. Як мінімум дві п'ятих всієї чисельності колгоспних дворів не мали корів. Втеча селян у місто набула величезних розмірів. За підрахунками істориків-аграрників І.Волкова і П.Панченка, в результаті міграції сільське населення СРСР за роки післявоєнної п'ятирічки скорочувалося в середньому на мільйон осіб на рік [61]. По суті, саме в ці роки і розпочалося обезлюднення, постаріння сіл, яке пізніше набуло катастрофічних розмірів.

В уже згадуваній доповіді М.Хрущова на XX з'їзді партії наводяться факти, які свідчать про те, що у Сталіна та його оточення був план ще більшого посилення податкового тягара на селянство й колгоспи. Він вимагав підвищити податок на колгоспи та колгоспників ще на 40 млрд. крб. Але це була така сума, яку селяни не отримували за всю раніше здану ними продукцію. У 1952 р., наприклад, «колгоспи та колгоспники отримали за всю здану і продану ними продукцію лише 26 млрд.280 млн. крб.» [45, с.25]

Останні роки сталінського правління суттєво вплинули і на ставлення працюючих селян до колгоспної форми господарювання. У колгоспах не було створено зацікавленості до праці, а робота на особистих присадибних ділянках не лише не зникла, а стала життєво необхідною умовою виживання самих селян. Колгоспи при Сталіні були швидше інструментом контролю держави над сільськогосподарським виробництвом, ніж формою господарювання.

Смерть Сталіна привела до зміни політичного керівництва в країні, а разом з тим і до зміни поглядів на сільське господарство й оцінок його становища. Питання про майбутнє колгоспів після смерті Сталіна залишалось відкритим. У той час у СРСР ще була можливість обрати «китайський шлях» розвитку, тобто одним розчерком пера ліквідувати колгоспи й повернутися до приватного сільськогосподарського виробництва, яке законсервувало себе у вигляді присадибного господарства [50, с.263]. Однак цією можливістю не скористалися. Для часу перебування М.Хрущова на вищих партійних і державних постах характерним був постійний і напружений пошук нових, більш ефективних методів керівництва колгоспами й сільськими господарствами. Це був час великих подій і реформ, багато з яких так себе й не виправдали.

Внутрішні реформи М.Хрущова могли стати згубними для старого радянського устрою, бо його наступ на Сталіна – людину був складовою частиною десталінізації та реформування всієї радянської системи – сільського господарства, промисловості, міжнародних стосунків і, власне, функціонування партії. Не можна сказати, що М.Хрущов добре обдумав реформу. Очевидно, він діяв здебільшого під впливом кризових ситуацій та своїх опонентів. Але не просто імпровізував, переходячи від однієї сміливої програми до іншої, як про це часто говорили. Його експерименти мали свій стиль і загальне спрямування. Хоча це спрямування часто називали «популістським», популізм М.Хрущова відзначався особливим ґатунком, оскільки міг реалізуватися тільки з партією та завдяки їй.

У хрущовському варіанті ленінізму місія партії й соціалістичної системи полягала в тому, щоб поліпшити матеріальне становище простих людей. Для Хрущова соціалізм означав матеріальний добробут народу.

Вперше відкрито йшлося що зміну пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики на серпневій сесій Верховної Ради СРСР 1953 р. Ці ідеї прозвучали у доповіді Г.Маленкова.

Аналіз матеріалів сесії Верховної Ради СРСР, яка відбулась 5-8 серпня 1953 р., переконливо засвідчує, що перетворення в економіці країни, у тому числі в сільському господарстві, розпочались не з рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, як це традиційно підкреслювалось протягом близько чотирьох десятиріч у радянській історіографії. Настанови пленуму були обрамлені рішеннями серпневої сесії. Зміст доповіді М.Хрущова на вересневому пленумі являв собою, по суті, деталізацію основних положень промови Г.Маленкова, виголошеної за місяць до цього на сесії. У цьому проявилась одна із особливостей політичного керівництва в період панування командно-адміністративної системи управління, коли спрямованість політики найвищою мірою залежала від позиції партійно-державного лідера. У 1953 р. формально ним був Г.Маленков.

Це була, мабуть, перша спроба, найбільш вдала програма подолання тривалого занепаду сільського господарства, вироблена на серпневій сесії Верховної Ради СРСР і виголошена вже М.Хрущовим на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС. На ньому вперше з часів колективізації була дана відверта урядова оцінка умов життя на селі, вказано на те, що сукупна кількість худоби на 1953 р. впала нижче її рівня у 1929 р. і стала навіть меншою, ніж до революції [49, с.393]. Уперше за всі роки існування колгоспного ладу відкрито визнавалось важке становище сільського господарства, приверталась увага країни до потреб села, серйозно ставилось питання про необхідність підйому матеріальної зацікавленості селянства в розвитку сільськогосподарського виробництва. Основним змістом розглядуваних на пленумі питань стало усвідомлення партією й урядом необхідності проведення в життя важливого принципу розвитку економіки – правильного поєднання суспільного та особистого в колгоспах. «Уперше було визнано, що завищені плани й норми поставок продукції з особистих господарств і недоліки в податковій політиці держави щодо них привели до зменшення поголів'я тварин в особистому користуванні колгоспників» [3, с.393].

Пленум виробив ряд конкретних заходів, спрямованих на зростання рентабельності колгоспного виробництва. Головні зміни полягали в запровадженні більш обґрунтованих, значно збільшених закупівельних цін на колгоспну продукцію.

Вжиті заходи сприяли піднесенню сільського господарства й поліпшенню становища трудящих. Серед найважливіших кроків партійно-державного керівництва було підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного й кадрового забезпечення господарств. Так, істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію: «протягом 1953-1958 рр. – на зерно майже в 7 разів, на картоплю майже у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 рази. Уже восени 1953 р. з колгоспів списали всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва в минулі роки. Вирішено було не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у цих регіонах виявилось економічно не вигідним. Для кращого стимулювання дозволено видавати колгоспникам грошовий аванс – 25 % коштів, що надходили від реалізації худоби та продуктів тваринництва» [11, с.83].

Тим самим був зроблений рішучий крок у напрямку встановлення більш рівноправних відносин між державою та колгоспами й поступового усунення невідповідності в обміні вартості. У зв'язку із зменшенням планів обов'язкових поставок колгоспи отримали можливість продавати державі частину своєї продукції за підвищеними закупівельними цінами.

Реалізація намічених пленумом заходів щодо підвищення матеріальної зацікавленості, зняття заборгованості та недоїмок з колгоспів і особистих підсобних господарств колгоспників, покращення забезпеченості колгоспників і МТС кваліфікованими кадрами спеціалістів і керівників сільського господарства доволі швидко принесли відчутні результати. Завдяки економічному заохоченню і зниженню податкового тиску прибутки колгоспів та їх працівників уже до початку 1954 р. вирости більш ніж на 13

млрд. крб. [3, с.428]. Однак напружене становище із забезпеченням населення хлібом, яке виникло на початку 1954 р., вимагало більш швидких і рішучих дій, здатних забезпечити помітну віддачу вже найближчі роки.

Ситуація вимагала негайного перегляду занадто централізованого механізму економічного управління. Тому реформи 50-х рр. не могли не торкнутися такої суттєвої сторони колгоспного життя, як державне планування. М.Сабуров – голова Держплану СРСР у 1949-1956 рр. скаржився на велику концентрацію функцій з управління сільським господарством у Держплані. У доповідній записці «Про перебудову роботи Держплану й заходи по покращенню державного планування» від 20 грудня 1954 р., складеній за дорученням ЦК КПРС, він підкреслював, «що немає перспективних планів комплексного освоєння й розвитку окремих економічних районів, а по сільськогосподарських зонах немає також і поточного планування» [22, с.10].

Ситуація загострювалася й тим, що сформовані ще в передвоєнні роки основні принципи державного планування вже повністю себе зжили й не відповідали умовам, які склались. Курс на економічне стимулювання сільського господарства, зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів фактично підривав основи попереднього порядку планування. Усе частіше з високих трибун висловлювались думки про те, що планування сільського господарства дуже централізоване, зв'язує колгоспи і МТС по руках і ногах. Це свідчило про усвідомлення керівною верхівкою держави необхідності здійснення певної демократизації управління економікою і його децентралізації. Новий його порядок передбачалось здійснювати шляхом встановлення обсягу товарної продукції колгоспів у розмірах, які забезпечували б потреби країни у продуктах харчування, сільськогосподарській сировині та кормах.

Це був більш розумний в економічному відношенні підхід, який виражав кінцеві цілі планування сільськогосподарського виробництва. Новий його порядок вирішував завдання і в плані економічному –

стимулював розвиток виробничих сил у сільському господарстві, а в плані соціальному – активізував ініціативу колгоспників.

Функції контролю за розвитком усіх галузей сільського господарства, забезпечення планів, розподілу матеріально-технічних ресурсів зберігались за Держпланом СРСР. Разом з тим у колгоспів з'явилась можливість проявляти більше ініціативи при веденні господарства. Вони могли визначати власну спеціалізацію, планувати вихід валової і товарної продукції та в певних межах розподіляти доходи. Новий підхід при плануванні дозволяв керівництву колгоспів займатись економічним аналізом своєї господарської діяльності, визначати економічну доцільність вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення різних видів худоби, визначати собівартість продукції та шляхи її зниження. В соціальному аспекті він дозволяв активізувати господарську ініціативу колгоспників. Для її розвитку з'явилось більше матеріальних стимулів.

Колгоспам дозволялось самостійно встановлювати розміри посівних площ під сільськогосподарські культури та кількість продуктивної худоби, виходячи із плану виробництва продукції на кожні 100 га сільськогосподарських угідь. У тих випадках, коли представлений колгоспом варіант плану не забезпечував (на думку вищого керівництва) виконання державного завдання за перерахованими в постанові від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства» видами постачання, райвиконками зобов'язувалися рекомендувати колгоспам внести у їхні плани необхідні зміни. Така позиція дозволяла місцевому керівництву на «законній підставі» спускати зверху розгалужені плани для колгоспів, хоча зміни порядку планування передбачали зробити ставку саме на ініціативу колгоспників.

Важливим було й те, що починаючи з 1955 р. колгоспи приступили до складання не лише річних, а й перспективних (на п'ять років) планів розвитку свого господарства. Це сприяло залученню до творчої роботи мільйонів колгоспників, які брали участь у складанні, обговоренні й

затвердженні планів на загальних зборах колгоспників, у партійних організаціях, на виробничих нарадах тощо.

Однак постанови про порядок планування практично не виконувались. Причиною цього була живучість старих стереотипів у свідомості як керівників усіх рангів, так і конкретних виконавців. Обласні та районні планові сільськогосподарські органи складали плани розвитку господарств, не враховуючи їх спеціалізації. Продовжувалась звична практика механічного планування та адміністративного нав'язування колгоспам розмірів посівних площ, окремих культур, поголів'я худоби. Часто план продажу державі продукції доводився колгоспам із запізненням. Не завжди районні планові та сільськогосподарські органи професійно організовували розробку виробничо-економічних планів розвитку господарств, фактично пускали справу на самоплив і зводили цю роботу лише до отримання від колгоспів планових показників для складання зведених планів району. Ігнорування ролі природних факторів у плануванні сільськогосподарського виробництва також вело до серйозних прорахунків. Так, господарствам України довгий час вперто нав'язувались посіви ярої пшениці, хоч більшості її кліматичних зон краще підходила озима пшениця.

Нерідко під необхідність ломки існуючих методів догляду за посівами підводилась відома теоретична база «народного академіка» Т.Лисенка. Для того, щоб обґрунтувати збільшення посівних площ під кукурудзою, соєю і горохом, використовувались сумнівні наукові теорії окремих учених.

Доказом цього може служити приклад з розповсюдженням посівів кукурудзи. Розширення площі під цією культурою диктувалось зверху самим М.Хрущовим, який повірив у безмежні можливості «королеви полів». До речі, слід зазначити, що хоч на цей рахунок і ходили в країні анекдоти, але серйозних заперечень проти такого суттєвого збільшення посівів під кукурудзу ніхто не висловлював, у тому числі й голови колгоспів: потрібно - будемо сіяти. Іншими словами, нова постанова про планування знизу в даному випадку була, по суті, перекреслена.

Надії на швидке зростання валового збору кукурудзи не виправдались. Вирішення економічної проблеми на селі – підняття кормової бази тваринництва і на цій основі зростання його тваринної продукції – стало здійснюватись виключно командними засобами, а врожайність кукурудзи нерідко «пов'язувалася» з рівнем політичної свідомості керівництва колгоспу [24, с.371].

На існування подібної практики вказувалось згодом на нараді працівників сільського господарства УРСР, що проходила в грудні 1961 р. (м.Київ). У виступі М.Хрущова вона була справедливо засуджена. На його думку, колгоспникам потрібно було доводити лише завдання-замовлення: яку кількість і яких продуктів повинно продати господарство державі. Проблему з тим, як виробити ці продукти мали вирішувати керівники та спеціалісти колгоспів [8, с.66].

Протягом 50-х – першої половини 60-х рр. у державному керівництві колгоспами спостерігався великий розрив між словом і ділом. З одного боку, на словах відкидалось адміністрування, критикувались огульні підходи, жорстка централізація, колгоспам надавалось право на певну господарську самостійність та ініціативу, а з другого – йшло повернення до старих, заїжджених, але перевірених методів управління – настійливих рекомендацій, які вимагали безумовного виконання зі сторони колгоспного керівництва. Таке адміністрування певною мірою можна пояснити розгалуженою бюрократичною системою управління сільськогосподарською галуззю. Достатньо сказати, що лише в Міністерстві сільського господарства СРСР у середині 50-х рр. було 422 різні управління, відділи та сектори. Реорганізація апарату була проведена таким чином, що на кожних двох співробітників міністерства, припадав один керівник [13, с.83]. Однак на місцях, у господарствах ще залишалось місце і для творчої ініціативи керівників. У 50-ті – на початку 60-х рр. заявили про себе як здібні колгоспні керівники і вмілі організатори М.Посмітний, Г.Буркацька, В.Кавун та ряд інших [16, с.56].

З кінця 50-х рр. усе частіше стали забуватись основи демократичного підходу в плануванні і швидко перемогла переконаність, що зверху краще знати, що робити землеробу, яку систему обробітку ґрунтів застосовувати агрономам. Порушення прийнятих систем землеробства, елементарних правил агротехніки обернулись уже у кінці 50-х рр. зниженням рентабельності колгоспного виробництва.

Безпосередній контроль над виконанням постанови від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства» покладался на виробничі колгоспно-радгоспні управління, які повинні були поряд із заходами по виконанню планів закупівель враховувати також інтереси подальшого зміцнення економіки кожного господарства на основі поглибленої спеціалізації, створення в них необхідних виробничих фондів, щоб забезпечити розширене відтворення, суворе дотримання принципів матеріальної зацікавленості працівників у результатах власної праці.

РОЗДІЛ 2. КОЛГОСПНО-РАДГОСПНА АГРАРНА РЕФОРМА

2.1. Радгоспи у системі виробничих відносин

У своїй аграрній політиці партійно-державне керівництво країни робило ставку на реалізацію ідеї суцільного одержавлення виробництва як норми і способу існування та розвитку економіки. При цьому важливе місце відводилось популяризації серед селян колективних форм господарювання як фактора підвищення ефективності виробництва на «етапі соціалістичного та комуністичного перетворення» [9, с.46]. Саме під таким кутом зору й висвітлювала значення радгоспів офіційна радянська історіографія.

Відразу ж зазначимо, що подібне тлумачення ролі радгоспів зумовлене антинауковим розумінням самої суті державної власності, яка була проголошена вищою формою власності – загальнонародною.

Слід зауважити, що українські селяни, на відміну від російських, з самого початку не сприйняли повною мірою радгоспи як форму господарювання. Їх кількість в Україні в довоєнний час зростала дуже повільно. Незначною була і їх частка у виробництві сільськогосподарської продукції [38, с.76].

Сільське господарство в Радянському Союзі, як зазначалося, було сферою різноманітних експериментів. Воно постійно перебувало у жалюгідному стані, а тому спроби його реформування здійснювалися практично безперервно. Війна ще більше погіршила й без того важке становище села.

Черговим експериментом разом із здійсненням державної політики укрупнення колгоспів на початку 50-х рр. стає й політика укрупнення радгоспів. Так, за період від 1951 до 1958 рр. кількість радгоспів зменшилась з 935 до 816 в результаті укрупнення дрібних малоземельних й економічно слабких радгоспів та організації нових на основі реорганізації МТС та окремих колгоспів. Внаслідок укрупнення радгоспів кількість працюючих у них збільшилась. Якщо в 1952 р. у 887 радгоспах працювало

347 тис. робітників і спеціалістів, то вже 1958 р. їх у 816 радгоспах налічувалось 472 тис., тобто на 125 тис. осіб більше [58, с.135].

Політика укрупнення радгоспів розглядалась офіційною пропагандою та економічною наукою як концентрація виробництва. Насправді ж мав місце гірший, як правило, малопідготовлений варіант його централізації з наступними негативними показниками ефективності діяльності радгоспів. Після укрупнення радгоспів за 1951-1957 рр. середній розмір земельної площі в радгоспах республіки зріс лише в 1,3 рази [73, с.43]. Але цього для повного одержавлення сільського господарства було явно замало.

В радянській історіографії це була одна із вузлових проблем для розгляду. Радгоспизація села являла собою ще один крок, за яким «зникало» наше селянство, адже здійснювалося фактично його бюрократичне, формальне переведення до лав «робітничого класу».

Одержавши власність і відсторонивши від неї трудящих, командно-адміністративна система створила якусь удавану соціальну спільність. Тому в умовах постійного вольового розселення складно визначити приналежність особи до конкретної соціальної групи. Тим паче, що радянська суспільствознавча наука вбачаючи в демографії й соціології прислужницю буржуазії, поставила їх поза законом і ніколи не користувалася методикою вичленення реальних соціальних груп за такими критеріями, як характер власності, розмір доходу, об'єм влади, престиж, національні та інші особливості [38, с.84]. Тому навіть у кінці ХХ століття ще немає чіткого наукового визначення поняття «селянство». Хоча спроби дати таке визначення робились і не раз.

За останні три десятиліття вітчизняними і західними істориками, соціологами була пророблена значна робота із уточнення понять «селянин», «селянство» [81 с.223]. У науковій літературі, а також у публіцистиці термін «селянство» використовувався і використовується в широкому розумінні, коли до селянства другої половини ХХ століття відносили всіх зайнятих у сільському господарстві і тих, які мали у своїй власності землю, або

користувались землею – колгоспників, одноосібників, фермерів тощо. У вузькому розумінні під селянством малась на увазі лише селянська сім'я, яка вела наполовину натуральне господарство або господарство споживчого типу. Ми завжди широко користувались терміном «селянин-колгоспник», навіть тоді коли стали стверджувати, що селянина «розселянили» ще в роки колективізації [81, с.35].

Колгоспно-радгоспне селянство не було селянством у повному розумінні цього слова. Особливо починаючи з середини 50-х років ХХ століття селяни все більше стали перетворюватись у своєрідних працівників з наділом у вигляді особливих підсобних господарств. У колгоспно-радгоспному селянстві, як це не парадоксально, стали посилюватись неселянські риси. Селяни все більше набували психології працівника, а не господаря, власника землі [95, с.390].

Проблема соціальної структури суспільства вимагає свого дальшого вивчення і осмислення. В основі класового поділу на селянство та робітники в минулому бралася лише форма власності. Так, в «Історії селянства УРСР» значну частину селян «перевели» до робітничого класу, адже радгоспний робітник «перестав бути» селянином. Саме так офіційно було прийнято в радянській історіографії [28, с.119]. Правда, якщо раніше вона носила відверто політичний характер, то згодом стала використовуватись для вирішення економічних проблем чисто адміністративним шляхом. При цьому неодноразово робились спроби перетворення частини колгоспів у радгоспи. Особливо активно відбувався цей процес в Україні у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр.

Радянська влада виводила державну форму власності на перше місце і в результаті прагнула уніфікувати соціально-економічні відносини на селі. Тобто, по суті як державна (радгоспи), так і кооперативна (колгоспи) форми власності мало чим відрізнялись одна від одної. Їх одержавлення супроводжувалось тим, що всі їхні працівники виявились відчуженими від засобів і результатів господарювання. Працівників радгоспів офіційно стали

називати найманою робочою силою, а колгоспників фактично було перетворено з господарів на поденників.

На першому етапі масового перетворення колгоспів у радгоспи були реорганізовані в основному слабкі господарства, які мали низькі економічні показники, величезну заборгованість державі з оплати праці. У спеціалізовані радгоспи були перетворені також багато приміських колгоспів, у тому числі й економічно сильні, з метою збільшення випуску м'ясо-молочної продукції, картоплі, овочів для міського населення. У тому, що таким чином під радгоспизацію підпадали й достатньо сильні в економічному відношенні колгоспи, слід вбачити те, що держава не плекала особливих ілюзій відносно можливостей колгоспів до швидкого переорієнтування і зміни спеціалізації, а також їх можливостей у забезпеченні економічного процвітання.

Парадоксально, але найбільш жорстку позицію щодо села займав на початку 50-х рр. М.Хрущов. У його вчинках все більше проглядалися такі риси як поспішність у висуванні різних ідей, у вирішенні важливих господарських справ, які потребували старанного опрацювання.

М.Хрущов активно підтримував ідею «радгоспизації колгоспників», тобто їх остаточного одержавлення. Він вважав, що село потрібно інтегрувати у досвід фабричної праці. Саме це буде сприяти більшій спеціалізації виробництва та більш високому рівню експлуатації сучасної техніки. Водночас це відкривало немалі перспективи для розвитку соціально-побутової інфраструктури села, наближуючи її до міської.

Але Сталін не підтримав цю ініціативу М.Хрущова. Він вважав радгоспизацію колгоспів завчасною справою. Тому, що радгоспи тепер стануть державними підприємствами і з державного бюджету доведеться виплачувати зарплати, різні борги, в той час як щодо колгоспів таких зобов'язань держава не мала. Але на той час більшу частину населення країни складали жителів села, а достатніх коштів у держави для оплати їх праці не було [15, с.61].

Тим не менше, ідея радгоспизації й надалі турбувала М.Хрущова. Він наполегливо відстоював ідею створення радгоспів на селі, тому що «це державні підприємства й ними краще управляти» [91, с.105]. У них він вбачав паростки комуністичного способу господарювання. Вони становили для М.Хрущова більш високу й досконалу форму власності.

У грудні 1956 р. на мітингу, приуроченому нагородженню Москви орденом Леніна, М. Хрущов у своєму виступі поставив риторичне запитання: «Чи не краще нам піти на розширення радгоспів й отримувати дешевий хліб від них?» [8, с.288]. Ця ідея відіграла не останню роль і тоді, коли приймалось рішення про освоєння цілинних і перелогових земель.

Процес радгоспизації села, стимульований М.Хрущовим, з часом набирав сили. У відповідності з постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1956 р, «в економічно слабких колгоспах Сталінської, Ворошиловоградської, Кримської, Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей за рішенням загальних зборів 89 колгоспів передавались для створення радгоспів» [73, с.322].

Особливу цінність для влади становили ініціативи «знизу» у формі листів до владних структур. Використовуючи подібного роду «ініціативи», влада пробувала запевнити громадськість у тому, що колгоспники самі намагались перейти у статус робітників радгоспів, оскільки в цьому випадку вони отримували б гарантовану заробітну плату й користувались державним централізованим пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах тоді ще не було запроваджено.

Насправді шляхи зміцнення колгоспного ладу й загалом соціального розвитку села визначались зовсім не за бажанням самих колгоспників, а владою, на догоду догмам, які пропагували недефективність «великопромислового» типу виробництва і нібито пов'язаного з цим спрощення управління сільським господарством.

Такого роду укрупнення, як і інші реформи ставали трагедією для села. Мешканці цих сіл позбавлялися перспективи справді стати самодостатньою

громадою, до того ж їх робочі місця були розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого радгоспу. Тобто, «об'єктивно» виникала потреба у будівництві великих центральних садиб і загострювалася проблема великої кількості «неперспективних» сіл.

Однак, в середині 50-х рр., не зважаючи на посилення радгоспизації українського села, воно так і залишалось переважно колгоспним. Колгоспи формували саме сільське населення, у власності якого була основна частина посівних площ, і вони виробляли основну масу сільськогосподарської продукції. Але співвідношення державної та колгоспно-кооперативної форми власності не залишалось незмінним і визначалось як зовнішніми чинниками (колективізація сільського господарства в західних районах республіки в післявоєнні роки), так і іншими причинами.

В середині 50-х рр. точка зору на колгоспи як основну форму ведення сільського господарства набула нової гостроти і колгоспна система подавалась як перехідна форма, яка з часом має бути замінена загальнонародною державною формою власності [58, с.181].

В Україні масове перетворення колгоспів у радгоспи розпочалось фактично із прийняттям постанов ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки від 23 квітня 1957 р. «Про організацію нових й укрупнення існуючих радгоспів УРСР» [6, с.176] та «Про додаткову передачу радгоспам земель і майна економічно слабких колгоспів» [6, с.196]. Цими постановами радгоспам і підсобним господарствам республіки передавалось «майно і фонди 17 МТС із землею, а також 376 економічно маломісних колгоспів, на базі яких планувалось утворити 28 нових радгоспів та розширити землекористування 201 існуючого радгоспу. Того ж року на базі економічно кволих колгоспів був утворений 21 новий радгосп, а 133 радгоспи укрупнено. Протягом 1954-1959 рр. в Україні було утворено 85 нових радгоспів» [24, с.371]. Також зазначалось, що реорганізація колгоспів у радгоспи можлива лише добровільній основі й тільки в тому випадку, «якщо доцільність цих заходів не викликає сумніву» [1, с. 527].

Водночас варто відмітити, що у більшості радгоспів врожаї були значно нижчими, ніж у колгоспах, що перебували у значно гірших умовах. У 1956 р. радгоспи в порівнянні з 1955 р. знизили виробництво зерна на 35,7%, картоплі – на 3,7%, реалізації м'яса свинини – на 6,4%. Тоді як собівартість продукції у колгоспах була нищою, ніж в радгоспах [58, с.123].

У радгоспах на досить низькому рівні знаходилося продуктивне тваринництво. Так, «в 1958 р. середній надій молока на одну корову був нижчий на 190 кг у порівнянні з 1953 р. Продуктивність корів у радгоспах республіки не тільки не збільшилась, а навпаки знижувалась з кожним роком. Якщо в 1957 р. надій на корову становив 2615 кг, то в 1961 р. лише 2083 кг молока» [53, с.101]. Особливо низькі надої були в Черкаській, Дніпропетровській, Житомирській, Чернігівській, Херсонській, Сумській областях. Дуже низькі надої були в радгоспах Ровенської, Миколаївської, Одеської, Кримської та Луганської областей.

Значні недоліки в ряді радгоспів мали місце у веденні насінництва, особливо кормових культур. Майже скрізь було занедбано виробництво багаторічних трав. Радгоспи навіть в значній кількості не могли забезпечити високих урожаїв сільськогосподарських культур, рентабельність яких також була низькою. «В середині 50-х рр. неприбутковими були 46% радгоспів. Загальна сума збитків перевищувала 217 млн. крб.» [53, с.103]. Однією з причин такого становища було те, що радгоспизація села відбувалась без урахування матеріальних і фінансових можливостей держави, тому що більшість новостворених радгоспів так і не змогли достатньо забезпечити засобами виробництва.

До того ж система управління радгоспами відзначалась поглибленою і надмірною регламентацією У 1955 р. у відповідності до постанови Ради Міністрів республіки провели реорганізація Міністерства радгоспів УРСР і трестів радгоспів. В результаті замість трестів радгоспів були створені 12 обласних управлінь радгоспів. У травні 1957 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла постанову і об'єднали Міністерства радгоспів республіки з

Міністерством сільського господарства УРСР. Функції керівництва радгоспами покладались на Головне управління радгоспів при Міністерстві сільського господарства республіки. Часті й необґрунтовані реорганізації управління радгоспами не послаблювали, а навпаки зміцнювали величезну армію службовців. За 60-80-ті рр. кількість керуючої ланки в радгоспах України «збільшилась у 3,5 рази, а робітників лише в 1,6 рази» [38, с.79-80].

Протягом 1956-1959 рр. в УРСР перетворено у радгоспи 768 економічно «кволих» колгоспів, у користуванні яких було 2496 тис. га земельних угідь. На базі зазначених колгоспів організовано 111 нових й укрупнено 371 існуючий радгосп. Зокрема, лише весною 1959 р. у радгоспи було перетворено 299 колгоспів [73, с.328]. Причому перетворення колгоспів у радгоспи проводилось у 1956-1959 рр. без збільшення капіталовкладень на ці заходи. У зв'язку з цим виникла необхідність їх перерозподілу на шкоду існуючим радгоспам, що негативно відбилось на зміцненні цих господарств. Держава змушена була піти на додаткові витрати.

В 1959 р. обкоми КПУ й облвиконками республіки знову подали пропозиції про бажання перетворити в радгоспи, лісгоспи та відгодівельні господарства ще 520 економічно «кволих» колгоспів. З цієї кількості 303 колгоспи припадало на західні й поліські області. Лише з Кіровоградської і Чернівецької областей пропозицій про перетворення колгоспів у радгоспи не надходило [73, с.329]. Для того, щоб здійснити перетворення в радгоспи 520 колгоспів, потрібно було до 1,5 млрд. крб. додаткових бюджетних коштів, яких республіка не мала [74, с.160].

Уряд розглянув пропозиції обкомів КПУ і вважав за необхідне перетворити у радгоспи, відгодівельні господарства та лісгоспи лише 325 колгоспів. Повністю приймались пропозиції про перетворення колгоспів у радгоспи по Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Львівській, Ровенській, Сталінській, Сумській, Харківській і Черкаській областях. В інших областях пропозиції були прийняті лише частково. Так, Кримський

обком КПУ та облвиконком намітили до перетворення 54 колгоспи. Але Рада Міністрів республіки внесла пропозицію перетворити лише 8 колгоспів у спеціалізовані виноградарські радгоспи [64, с.32]. Хоча й після цього в області намагались решту колгоспів приєднати до існуючих радгоспів. Згоди на таке приєднання не було одержано тому, що до зазначених радгоспів протягом останніх років вже приєднувались відсталі колгоспи та радгоспи.

Гігантоманія, яка була характерна і для колгоспів, і для радгоспів, призвела до погіршення управління і зростання невиробничих витрат. Розвиток соціальної інфраструктури перемістився в основному в центральні садиби, а малі села й особливо хутори опинилися в списку «неперспективних», помалу занепадали і вимирали.

Дослідження радгоспної форми організації виробництва показали, що на межі 50-60-х рр. найбільші радгоспи, які особливо потребували додаткових коштів для розширення виробництва отримували меншу суму капіталовкладень, ніж інші. Збитковість радгоспів зростала в міру їх укрупнення. У такій же послідовності погіршувались результати і всієї їхньої діяльності.

Рада Міністрів СРСР своєю постановою від 1 березня 1960 р. дозволила все ж перетворити 325 колгоспів у радгоспи і списати з колгоспів, які перетворювались у радгоспи, 34 млн крб. заборгованості за техніку, куплену в МТС. При цьому на капіталовкладення не виділялось будь-яких асигнувань. Оплату заборгованості колгоспів по трудовим та інших сумах, яка складала по цій групі колгоспів 291 млн крб., також необхідно було провести державним коштом. Однак бюджет республіки на 1960 р. передбачав на ці витрати лише 104 млн крб. [54, с.92].

В таких умовах виробництво сільськогосподарської продукції в радгоспах залишалось на дуже низькому рівні. Багато радгоспів не виконувало поставлених планів по врожайності сільськогосподарських

культур. Ними в 1961 р. було недодано державі більше 8 млн. ц зерна [61, с.94].

В радянській літературі наводилися різні оцінки характеру перетворень економічно слабких колгоспів у радгоспи, однак одні автори пояснювали це обмеженістю колгоспно-кооперативної форми власності, інші вбачали в цьому дійову допомогу держави селянам, треті засуджували захоплення такою практикою, четверті вважали такі заходи вимушеними й надзвичайно неординарними. Однак, незважаючи на неоднозначні тлумачення, вважалось, що розширення і зміцнення радгоспної системи вело до посилення провідної ролі загальнонародної форми власності у суспільстві [86, с.83].

Об'єктивний аналіз цих процесів закономірно приводить до визнання того факту, що і реорганізація колгоспів у радгоспи, і трансформація колгоспників у сільськогосподарських працівників не засвідчували соціальний прогрес, як твердила офіційна наука, і були наслідком силового тиску, адміністративних впливів. Але саме робітничий клас, на думку комуністів мав впровадження в селі соціальної рівності. Але ліквідація приватної власності та її суб'єктів, не зробила з робітничого класу не тільки власника у місті і селі, а навпаки, поруч з іншими соціальними спільнотами опинився на межі повного зuboжіння. Об'єктивних умов для прискореного перетворення колгоспів у радгоспи не існувало. До того ж до них не були готові самі трудівники села, але протистояти адміністративному тиску вони не могли.

Отож, збільшення кількості радгоспів мало сприяти підвищенню рівня одержавлення сільського господарства, а призвело до подальшого відчуження трудівника від землі. У радгоспах концентрація виробництва була дуже високою, так як і централізація управління, диспропорція спостерігалася і в міжгалузевому поділі праці. Керування виробництвом лише директивним планом виявилась нежиттєвою і одержавлення не тільки не сприяло піднесенню аграрної економіки, а, навпаки, її руйнувало.

2.2. Соціальні аспекти реорганізації МТС

У комплексі масштабних соціально-економічних реформ досліджуваного періоду, що помітно вплинули на долю українського села, особливе місце належить реорганізації машинно-тракторних станцій в кінці 1950-х років. Розв'язання цього питання кардинально позначилось на розвитку сільського господарства як СРСР загалом, так і УРСР зокрема.

Соціально-економічна політика на селі, що проводилася комуністичною партією і радянською державою у 1950 – першій половині 60-х рр., виявилась непослідовною. В умовах тоталітарної системи продуктивні сили не могли розвиватися і це свідчило про наближення чергових кризових явищ в економіці аграрного сектора країни. Їх головна причина полягала в тому, що адміністративно-команда система управління сільським господарством залишалась незмінною.

Потужний позитивний заряд аграрних реформ, які проводились на основі рішень вересневого 1953 р. пленуму ЦК КПРС й наступних законодавчих актів, був в основному вичерпаний у кінці 50-х рр. На це вплинуло й цілий ряд непродуманих рішень, партійних директив, непослідовність у подоланні недоліків реформування сільського господарства.

Для забезпечення постійного контролю за селянством, виробництвом сільськогосподарської продукції в країні діяла не лише колгоспна система, а й машинно-тракторні станції. МТС займали панівне становище як власник сільськогосподарської техніки на селі і сприяли додатковому вилученню зерно з колгоспів. За своїм соціальним становищем (оплата праці, правове становище, соціальне забезпечення) працівники МТС були «елітою» у порівнянні з іншими сільськими жителями. Навіть тоді, коли неприродні взаємовідносини між колгоспами і МТС ставали очевидними, держава не ліквідувала машинно-тракторні станції [36, с.201].

Ще на початку 50-х рр. у деяких регіонах країни були спроби окремих колгоспних ланок закріпити за собою посіви, земельні наділи інвентар

тощо. Такі ланки зуміли настільки підняти продуктивність праці, що змогли обходитись без послуг МТС, цього важливого каналу вилучення сільськогосподарської продукції селян. А це у свою чергу означало, що державі ставало складніше «контролювати» колгоспне селянство. Самостійність, на думку багатьох керівників, могла привести до розвалу великих уніфікованих колгоспів. Наслідком цього могло бути розхитування фундаментальних основ великого соціалістичного господарювання [71, с.89]. Тому держава досить швидко прикрила «еру ланки» в колгоспному виробництві 50-х рр.

Машинно-тракторні станції – як дітище командно-адміністративної системи матеріально не були зацікавлені у зростанні виробництва й підвищенні його ефективності, оскільки основними показниками в роботі були обсяги виконаних робіт, а не кінцевий результат господарювання колгоспів. У діяльності МТС мали масовий характер факти, коли вони перевиконання плану в одних колгоспах відбувалося за рахунок невиконання в інших.

На початку 50-х рр. Й.Сталін не бачив альтернативи МТС. Він, як відомо, категорично заперечив пропозицію продати у власність колгоспам основні засоби виробництва і домагався підвищення колгоспної власності до рівня загальнонародної, до вилучення так званих «надлишків» колгоспного виробництва із системи товарного обігу і включення їх до системи продуктообміну між промисловістю та колгоспами. Сама постановка питання про надлишки колгоспного виробництва на початку 50-х рр. свідчила про живучість принципів економічної політики воєнного комунізму, від яких Сталін так і не зміг відмовитись протягом усієї багаторічної діяльності [75, с.136].

Ще в 1954-1955 рр. на зміцнення МТС в СРСР було асигновано понад 2,3 млрд. крб., перш за все на будівництво типових майстерень, гаражів, складських приміщень, інших об'єктів, необхідних для належного

зберігання та економічного використання сільськогосподарської техніки. Одночасно була суттєво підвищена оплата праці механізаторів [71, с.88].

Взагалі механізатори сільського господарства виділялись як особлива професійна група працівників державних підприємств. Формально до 1934-1935 рр. вони рахувались колгоспниками, а пізніше спочатку комбайнери, а пізніше і трактористи перейшли до штату МТС. Гарантований мінімум грошових і натуральних доходів механізаторів на трудовдень був суттєво підвищений, тепер він обходився колгоспникам значно дорожче, ніж трудовдень колгоспника. Та до цього ще і примірний статут сільськогосподарської артілі закріплював першочергове виконання натуральної оплати за роботи, які виконували машинно-тракторні станції [20, с.21].

Починаючи з 1953 р., трактористи МТС були прирівняні до працівників промисловості, і їм виплачувалась стабільна місячна зарплата. Значна кількість керівників МТС займалась «окозамилуванням» і масовими приписками. Перш за все М.Хрущову потрібно було розібратись у сталінській спадщині. З часів колективізації сільське господарство не виправдовувало навіть тих незначних надій, які покладались на нього системою. До початку 50-х рр. воно використовувало більше машин, ніж до Другої світової війни, а продукції давало менше, ніж до Першої [82, с.194].

Ще у Звітній доповіді ЦК КПРС XX з'їздові партії 1956 р. М.С.Хрущов говорив про зростання ролі МТС, про заходи щодо суттєвого поліпшення їх роботи, про доцільність переведення їх на госпрозрахунок протягом найближчих років [8, с.235]. Не було ніякого натяку на реорганізацію МТС, що наближалась, і в постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1957 р.

На середину 50-х рр. машинно-тракторні станції обслуговували в республіці 97,3% всіх колгоспів. Кожна МТС обслуговувала в середньому по 7-9 колгоспів у південних і 14-16 колгоспів у центральних і північних областях [72, с.760]. Найбільша кількість МТС напередодні реорганізації була розташована в Одеській і Вінницькій областях – відповідно 84 і 82

станції, Дніпропетровській і Харківській – по 72, Кіровоградській – 69, а найменша їх кількість знаходилась у західних і Кримській областях [87, с.18].

Як відзначалося у документах КПРС, МТС відігравали суттєву роль у технічному оснащенні сільського господарства, проте форма виробничо-технічного обслуговування колгоспів через МТС перестали відповідати завданням подальшого росту продуктивних сил в сільському господарстві [3, с.306]. Колгоспи набули здатності самостійно вирішувати свої виробничі завдання. Значна відірваність технічних засобів від безпосередньо виробництва в сільському господарстві не сприяла раціональному плануванню роботи. Централізоване забезпечення МТС технікою часто не враховувало потреби колгоспів та спеціалізацію господарств в зоні обслуговування МТС. В другій половині 50-х рр., коли більшість колгоспів була спроможна за власний рахунок забезпечити себе сільськогосподарською технікою відповідно до виробничих потреб, радянське партійно-державне керівництво прийшло до висновку, що МТС історично вичерпали свій виробничий потенціал [3, с.307].

Кульмінацією сільськогосподарських експериментів М.Хрущова стала широка реформа системи сільського господарства в кінці 50-х рр. За задумом вона не суперечила його попередньому сліпому захопленню агромістами й усунення «суперечностей між містом і селом». Тому колгоспи відчували шалений тиск в плані об'єднань і водночас перетворення на радгоспи. Це відповідало традиційній ідеї ще більшовиків формування великих механізованих господарств, а також були логічним виявом партійного популізму М.Хрущова [70, с.90].

В кінці 1950-х рр. він спробував вирішити нові проблеми низкою адміністративних реформ і шляхом чергових «кампаній» (кукурудзяна епопея, м'ясні і молочні рекорди), на які покладав великі надії і які, за його задумом, повинні були покращити функціонування економічної системи держави.

За відсутністю продуманої інвестиційної політики в аграрному секторі проблема її фінансування залишалася невирішеною. Для підвищення ефективності сільського господарства вирішено було провести дві адміністративні реформи. В основі першої значне укрупнення колгоспів з кінця 50-х – початку 60-х рр., про яку вже говорилось вище. А друга включала в себе ліквідацію МТС і передачу техніки (тракторів і сільгоспмашин) як власність колгоспам, це повинно було покращити їх використання й застосування. Ініціатива зверху пояснювалася тим, «що розвиток сільського господарства й розширення прав колгоспів вимагають зосередити сільськогосподарську техніку в господарствах» [17, с.402]. З економічної точки зору такі заходи, безсумнівно, дозволили б багатьом колгоспам покращити організацію виробництва й підняти продуктивність праці. Однак для інших залишалось більш вигідним питання оренди техніки, адже це забезпечувало більшу гнучкість у їх використанні.

Пропозиції економістів про продаж основних засобів виробництва МТС у власність колгоспів були забуті. Протягом цілого ряду років це питання навіть не порушувалося. До нього повернулись лише у 1958 р. Цей рік був дуже специфічним у розглядуваному ряді років: протягом нього відбулось три пленуми ЦК КПРС по сільському господарству. Головне питання, яке обговорювалося, дальший розвиток колгоспного ладу й реорганізація машинно-тракторних станцій. Питання видавалось цілком назрілим. Так, 25-26 лютого 1958 р. проходив пленум ЦК КПРС, де на порядку денному стояло питання «Про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машинно-тракторних станцій» [3, с.304-310]. Рішення якого мало принести радикальні зміни функціонування колгоспно-радгоспної системи.

У березні рішення московського пленуму продублював і пленум ЦК Компартії України [3, с.594-596]. Перед початком реорганізації МТС здійснено велику підготовчу роботу. У березні 1958 р. проведено «всенародне обговорення» рішення партії, яке, по суті, вже було прийняте.

За даними самого М.Хрущова, з проблеми реорганізації МТС лише за період з 1 по 25 березня було проведено 576 тис. 879 загальних зборів, на яких були присутні 49 млн. 909 тис. трудящих. На цих зборах виступало більше 3 млн. осіб. За цей час редакції центральних, республіканських, обласних і міських газет, журналів, радіо й телебачення отримали біля 126 тис. статей і листів з пропозиціями щодо реорганізації МТС. З них близько 103 тис. опубліковано [8, с.292].

27-31 березня 1958 р. сесія Верховної Ради СРСР 5-го скликання прийняла Закон «Про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машинно-тракторних станцій». Відповідно до цього Закону «реорганізація МТС повинна була здійснюватися поступово, враховуючи особливості різних районів СРСР і в терміни, встановлені Радами міністрів союзних республік [71, с.89].

М.Хрущов запропонував розпустити МТС і передати техніку як власність колгоспам. Таким чином, було порушено найважливіший сталінський принцип, що всі важливі засоби виробництва мають знаходитись у руках держави. Це була дуже важлива ініціатива, що посилювала самостійність селянського господарства.

Розгромивши своїх політичних противників, М.Хрущов у 1958 р. не зустрів у керівництві партії принципових заперечень, котрі раніше стримували його ініціативу. У ході обговорення вже не було явної опозиції. Реорганізація була прихильно зустрінута на селі. Висловлювалась лише стурбованість серйозними практичними проблемами, які могли виникнути при перебудові.

На початок березня 1958р. у Києві відбулась широка представницька нарада, на якій розглядались проблеми майбутньої реорганізації, де і визначили як передавати сільськогосподарські машини з МТС колгоспам [90, с.152].

На початок реорганізації в Україні нараховувалось 1353 МТС і 7 машинно-тваринницьких станцій [71, с.89]. Розміщувались вони по

республіці дуже нерівномірно. В Україні на один адміністративний район в абсолютній більшості припадало одна-дві МТС.

Після прийняття інструкції Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів СРСР «Про порядок та умови продажу колгоспам тракторів, сільськогосподарських машин і механізмів, що належать МТС» в Україні інтенсивно розпочався продаж техніки [6, с.350]. В березні-квітні 1958 р. для її проведення в кожному районі створювались спеціальні оціночні комісії. Вони відповідали за приведення техніки МТС в належний стан, за раціональний розподіл звільнених кадрів механізаторів та спеціалістів, правильну оцінку вартості тракторів та іншої техніки і їх відсоток зносу.

Процес передачі техніки колгоспам проходив досить нерівномірно. Лише в 13 областях УРСР техніку прийняли всі колгоспи республіки. 662 економічно слабкі колгоспи не мали фінансових можливостей для придбання техніки, тому вони повинні обслуговуватись тими МТС, які продовжували функціонувати, або ж новоствореними РТС [72, с.768].

Крім того за всіма постановами про поступовість, реорганізація МТС відбулася дуже швидко, протягом одного року і в усіх господарствах одночасно. Результат виявився негативним. Колгоспи попали у важке матеріально-фінансове становище. Відповідно знижувалась оплата праці, ускладнювалась виплата за трудові.

Найскладнішою проблемою залишалась проблема як колгоспів будуть розраховуватися за придбану техніку. Адже лише «колгоспи-мільйонери» отримали вигоду від цієї реформи, а бідні господарства, яких абсолютна більшість, потрапили у критичне становище. Так, за планом, передбаченим законом, колгоспи повинні були поступово розраховуватись за придбану техніку аж до 1963 р. Але ці терміни не виконувались. «На середину 1958 р. було внесено в банк за придбану техніку лише 269 млн.крб.» [71, с.89]. А на кінець цього року колгоспи заплатили 2082,8 млн.крб., що складало 48,5% від загальної вартості придбаної техніки [64, с.349].

Наміри М.Хрущова радикально змінити становище селянства привели до негативних наслідків. Більшість колгоспів опинились у важкому фінансовому становищі, оскільки техніка, яку вони вимушені викуповувати, продавалась їм за новими оптовими цінами, що значно перевищували державні ціни, за якими техніку в свій час отримували машинно-тракторні станції. Крім того розцінки на придбану техніку прийшли колгоспам вже після отримання цієї техніки. Це вносило велику плутанину у розрахунки.

На липень 1959 р. у республіці повністю розраховувались за придбану в МТС техніку «близько 1500 господарств, що становило трохи більше 10%» [71, с.89].

Серед негативних наслідків ліквідації МТС можна назвати і від'їзд до міста абсолютної більшості як спеціалістів МТС, так і механізаторів, які боялися бути прирівняними до колгоспників. Тому досить швидко виявилось, що обладнання залишилося без кваліфікованого обслуговування, а сільське господарство втратило половину механізаторів. Зменшення заявок на сільськогосподарську техніку призвело і до того, заводи сільського машинобудування втратили свій ринок і змушені зменшувати виробництво. Експлуатація техніки колгоспами різко погіршилась через недостатньо кваліфіковане обслуговування. В 1958 р. у республіці нараховувалось більше 4 тис. тракторів «Беларусь» та тракторів інших марок, які не були укомплектовані шинами й не відремонтованими через відсутність колінчатих валів та інших запасних частин [33, с.39].

Колгоспи продовжували отримувати в недостатній кількості мінеральні добрива, незважаючи на розширення їх поставок селу. М.Хрущов особисто доклав немало сил для створення в СРСР індустрії хімічних добрив: будувались великі підприємства, закуплялись за кордоном цілі заводи. Результат цієї роботи виявився лише у другій половині 60-х рр., коли на гектар посівів стали вносити 350 кг добрив (враховуючи й органічні) [21, с.234].

Реорганізація МТС була спрямована на те, щоб замість машинно-тракторних станцій утворити ремонтно-технічні станції (РТС). На які покладалось завдання забезпечити ремонт тракторів та інших машин, технічне обслуговування колгоспів, постачання колгоспам (шляхом продажу) нової техніки, запасних частин, пального, добрив, отрутохімікатів та інших матеріалів.

До основної компетенції РТС було також віднесено організацію прокату тих машин, яких колгоспи не мали; виконання окремих видів спеціалізованих робіт; надання допомоги колгоспам по впровадженню у виробництво нової техніки, досягнень науки та передового досвіду з утримання та використання машинно-тракторного парку; підвищення кваліфікації механізаторських кадрів.

Частіше всього МТС просто ліквідували, і колгоспам, які не мали ніякого обладнання, доводилось своїми силами нашвидкуруч завершувати ремонт і підготовку техніки до сівби.

Одночасно із реорганізацією МТС у республіці проходило подальше укрупнення колгоспів. Реорганізація МТС справила значний вплив на колгоспне село перш за все тим, що змінила існуючий протягом майже трьох десятиліть порядок технічного обслуговування колгоспів. Завдяки купівлі колгоспами сільськогосподарської техніки, яка раніше належала МТС, виробник нарешті був об'єднаний із засобами виробництва.

Тим самим було покінчено з наявністю на колгоспній землі двох власників. Крім того, колгоспи отримали можливість вести справу з різноманітними державними організаціями, послуги яких оплачувались грошима, а не натурою. Але це ще не означало зниження залежності колгоспів від центральних директивних органів. Той механізм, з допомогою якого держава без особливих перешкод вилучала з колгоспів необхідні для неї засоби, ще не був зломлений. Зберігалось головне – володіння монопольним правом на матеріально-технічне постачання колгоспів і на державне замовлення виробленої ними продукції. Це давало можливість

державі і в наступні роки розпоряджатись колгоспною продукцією й диктувати свої умови та ціни. У результаті на колгоспи звалилась величезна сума боргу, викликана необхідністю викупу техніки в держави. Економічні стимули практично не діяли. Виходило, що прогресивний за своєю суттю захід довгий час не приносив відчутних результатів.

Купівля колгоспами сільськогосподарської техніки деякою мірою розчищала сферу ринкових відносин на селі, теоретично давала більше можливостей для господарств розпоряджатися засобами виробництва, вимагала повернутись до початкової концепції кооперативного господарства, відмовившись від повного підпорядкування державі.

Однак ці проблеми не згадувались ні в ході обговорення, ні після прийняття закону, позаяк довелося б переглядати всю радянську політику колективізації сільського господарства й повністю змінити ставлення держави до селянства. Адже співвідношення між цінами на продукцію колгоспів і цінами на промислові товари, які їм продавались, були не на користь колгоспів. Першопричинами фактів відхилення від нового порядку планування колгоспів після 1958 р. було постійне ігнорування вимог економічних законів у політиці ціноутворення.

Одночасно з 1 січня 1959 р. майже у 2 рази були підвищені ціни на трактори й автомобільні запчастини та їхній ремонт. Підвищення цін на запчастини до сільськогосподарської техніки створювало невідповідність між вартістю нових машин і вартістю їх ремонту. Особливо це стосувалося тракторів застарілих марок, ремонт яких був для колгоспів економічно не вигідним і недоцільним, тому що його вартість за існуючими до 1959 р. цінами складала 60-70% вартості нового трактора. Вартість ремонту трактора ДТ-54 на Харківському тракторному заводі становила 16200 крб., а відпускна заводська ціна нового трактора 22,5 тис.крб. Коли ж цей трактор вдавалося розібрати і продати по запчастинах, що дуже часто робили і в МТС, і в РТС то його вартість становила 48 тис.крб. [87, с.31].

Були відмічені випадки, коли в багатьох РТС стягувались зайві кошти із колгоспів за ремонт сільськогосподарської техніки. Цілий ряд МТС передали колгоспам техніку в незадовільному стані. Значно завищено було відсоток зносу сільськогосподарської техніки, яка продавалась колгоспам.

Після ліквідації МТС значно зросли для колгоспів ціни на пальне й пально-мастильні матеріали. Це свідчать про нееквівалентну торгівлю держави з колгоспами, по суті грабіжницька торгівля. Адже одна тонна дизельного масла для колгоспів коштувала дорожче у 5 разів, ніж для радгоспів, дизельне пальне – більш, ніж у 2 рази, бензин – більш, ніж у 2,6 рази. Все це свідчило про дискримінаційну політику держави стосовно колгоспів. Значно дорожче для колгоспів продавали й металопрокат [87, с. 39].

Так радянським урядом був накреслений новий шлях прикріплення колгоспів до адміністративної системи. Витративши значні кошти, колгоспи не мали можливостей придбати нову техніку. Борги колгоспів банкам за викуплену сільськогосподарську техніку досягли в 1961 р. більше 2 млрд. крб. [20, с.30].

У період реорганізації МТС частина ремонтних заводів і майстерень була передана раднаргоспам, що значно послабило ремонтну базу сільського господарства. Частина майстерень була продана окремим колгоспам. У той же час майже 1/3 всіх колгоспів залишилась без майстерень для ремонту сільськогосподарської техніки. Діючі ж РТС мали дуже високу собівартість ремонту, тому значна частина колгоспів вважала за краще обходитись власними силами [9, с.47]. Але нові майстерні створювались дуже повільно.

Однією з причин невиконання завдань по будівництву ремонтної бази в колгоспах було те, що спорудження ремонтних майстерень і пунктів технічного обслуговування в більшості випадків велось не підрядними організаціями, а господарським способом, унаслідок чого будови погано забезпечувалися збірним залізобетоном, металом тощо. Украй незадовільно

велося будівництво ремонтних майстерень і спеціалізованими будівельниками організаціями.

Мали місце непоодинокі факти низької якості ремонту, порушень термінів, неналежне ставлення до рекламаций на низьку якість ремонту. Ряд районних об'єднань і відділень «Сільгосптехніки» на середину 60-х рр. через відсутність житла були недоукомплектовані постійними кадрами робітників.

Щоб хоч якось поправити важке становище на селі з технікою, Держпланом УРСР починаючи з 1 лютого 1961 р. було запроваджено єдині оптові ціни на капітальний ремонт тракторів, автомобілів, комбайнів і двигунів до них. Так, ремонт тракторів ДТ-54 коштував 700 крб., КДП-35 – 600 крб., «Беларусь» – 450 крб. тощо [58, с.90].

Заради об'єктивності варто зауважити, що не завжди все залежало тільки від РТС. Давалась взнаки діюча система планового, централізованого постачання сільському господарству товарів виробничого призначення, яка не зазнала новацій. Досить часто до тракторів надходили причіпні механізми, яких в колгоспах взагалі не було, тому вони залежувались на складах і не використовувались. Намагаючись покращити ситуацію, Президія Верховної Ради СРСР Указом від 20 лютого 1961 р. створила Всесоюзне об'єднання «Союз-сільгосптехніка», на яке і перекладались функції, що раніше належали до компетенції РТС [85, с.87].

Також постановою Ради Міністрів СРСР від 30 жовтня 1961 р. передбачалось, починаючи з 1962 р., враховувати обсяги ремонтних робіт підприємств «Сільгосптехніки» в народногосподарських планах і виділяти для цього матеріальні фонди. Проте ремонтні майстерні довго ще не були забезпечені запасними частинами та матеріалами в повному обсязі.

Спроби держави в наступні роки хоч якось збалансувати й полегшити важке становище колгоспів шляхом зниження цін на сільськогосподарську техніку, автомобілі, пальне та запчастини, шляхом створення на базі РТС спеціалізованої організації «Сільгосптехніка» і станцій технічного

обслуговування не привело до кардинальних змін. Переоцінка реального рівня економічного розвитку колгоспів і радгоспів, їх технічного оснащення, можливості вести розширене відтворення стало основою для зменшення капіталовкладень у сільське господарство. Нашвидкоруч підготовлена і здійснена реформа обтяжувала багато колгоспів непосильними платежами, підривала їх економіку й тим самим знижувала ефективність цих заходів.

Виходячи із вищесказаного, можна зробити ще один важливий висновок: у ході ліквідації машинно-тракторних станцій колгоспи, щоб не залишитись без техніки, були вимушені викуповувати її, причому за високу ціну. Держава таким чином зуміла лише за один рік компенсувати майже всі свої капіталовкладення, затрачені на розвиток сільського господарства за попередні роки.

Так одна із найбільш прогресивних антитоталітарних соціально-економічних реформ М.Хрущова – реорганізація МТС через гранично стиснуті терміни її здійснення (замість 3 років, передбачених законом, «уклались» за один рік) привела до дуже негативних наслідків. В результаті її проведення була підірвана ремонтна база колишніх МТС, колгоспи, особливо кволі й економічні бідні, зазнали величезних збитків при купівлі техніки. Одночасно відбувся значний «відтік» кадрів спеціалістів і механізаторів. Реорганізація МТС як засіб зміцнення господарської самостійності колгоспів насправді підірвала фінансове становище абсолютної більшості з них, ще більше посилила економічну залежність від держави. Поле діяльності позаекономічних методів керівництва колгоспами розширювалось. Відбувалось подальше згортання кооперативної форми власності, одержавлення колгоспів.

Реорганізація МТС вплинула на подальше значне укрупнення колгоспів. Разом з тим вона привела до певного розосереджування техніки по багатьох господарствах, часто-густо позбавлених необхідної ремонтної

бази, до погіршення на початку 60-х рр. якісних показників використання техніки.

Колгоспи, отримавши більшу в порівнянні з минулим свободу дій, справжніми господарями на землі так і не стали. Залежність від різних директив міцно їх тримало, а це давало можливість державі без особливих проблем забирати у колгоспів всі необхідні їй ресурси, продовжував активно функціонувати.

Реформа була проведена так, що викликала нове погіршення відносин між містом і селом. Колгоспи не мали вибору, їм доводилось купувати техніку негайно й по завищеній вартості, причому визначеній державою. Крім того, відстрочки платежів було недостатньо, щоб полегшити їх тягар, особливо для малопотужних господарств. Більше того, колгоспи повинні були самі створювати нове обладнання, поновлювати машинний парк, турбуватись про запчастини, а ціни в більшості випадків не давали можливості їм це зробити. У перші роки після реформи моторизація села та виробництво сільськогосподарської техніки опинилося у кризовому стані. Колгоспам стало легше, коли вони були звільнені від платежів натурою за роботи, виконані МТС. Однак держава не могла відмовитись від продуктів, отримуваних таким шляхом. Вона вирішила купувати їх, але не за ринковою ціною, а за ціною визначеною «зверху», тобто державою. На практиці відбулось зниження цін на сільськогосподарську продукцію колгоспів, воно ліквідувало більшу частину тих переваг, які отримали колгоспи, починаючи з 1953 р. Сільське господарство повернулось до виробництва в умовах недостатньо оплачуваної праці. Це й було першою причиною його застою.

Утім, остання сільськогосподарська реформа М.Хрущова суперечила всій попередній політиці: 1958 р. машинно-тракторні станції, які дотепер були наріжним камнем адміністративного контролю в сільській місцевості, були скасовані, а техніку продали аби перетворити їх на «сучасні соціалістичні одиниці виробництва», як передбачала марксистська теорія.

Таким чином, техніка опинилась у колгоспах, а працівники, які її обслуговували, залишились на старих робочих місцях. Тому результати реформи були невтішними: партії стало легше керувати розширеними колгоспами, але ті не могли використовувати техніку ефективніше, ніж їхні попередники за старої системи. В підсумку ліквідація МТС і продаж її техніки колгоспам були тими факторами, які ще більше посилили процес втрати відчуття господаря і власника в колгоспників.

Отже, що ж фактично принесли хрущовські реформи селу? Нарешті, відверто було сказано про складне становище радянського сільського господарства. Заявлено про те, що відтоді й надалі поліпшення становища сільського господарства буде одним із головних напрямків діяльності партії і держави. Однак конкретні результати вжитих заходів не були адекватними поставленим завданням.

Реформам завадили насамперед імпульсивність і нетерплячість Хрущова. Його активність створила ще одну проблему: селяни тепер опинилися під пильнішим контролем колгоспної адміністрації. Зокрема, тепер їх ширше залучали до колективної роботи, ніж у роки сталінського режиму, так що продуктивність їхніх індивідуальних ділянок відповідним чином знизилася. Але головний недолік реформ М.Хрущова полягав у тому, що всі вони запроваджувались розпорядженнями згори й затято втілювалися партійними активістами, а ініціативи селян не були потрібними, вони навіть викликали підозри. Не стимулюючи колгоспників, керівництво чекало від них тільки виконання розпоряджень.

Словом, удосконалені і розширені за М.Хрущова колгоспи залишалися, як і раніше, тим же інструментом вирішення економічних проблем політичними засобами. Кампанія з перетворення колгоспів на економічний інститут тільки заполітизувала село, не принісши фактично економічної вигоди. Колгоспи продовжували своє існування як священний і недоторканий політико-економічний інститут.

Розділ 3

ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

3.1. Укрупнення колгоспів

У 1950-ті – першій половині 1960-х років, як наголошувалось, продовжувались експерименти, що проводилися в українському селі у попередній період. Історики, соціологи й публіцисти справедливо виділяють у розселяннюванні селян так звану «другу колективізацію» 50-х рр., коли стали об'єднувати малі колгоспи у великі господарства заради сумнівної «ефективності сільськогосподарського виробництва». У цей період посилилось відчуження селянина не лише від землі, але й від властей, які приймали рішення «на відстані» – у містах, особливо не піклуючись про конкретні потреби селянина.

Пошуки коштів для зміцнення економіки колгоспів привели радянський уряд до думки про необхідність збільшення ступеню концентрації виробництва в колгоспному секторі за рахунок об'єднання декількох господарств в одне більш велике. У СРСР ще з часів колективізації переважала впевненість у безсумнівних перевагах при соціалізмі великих виробничих структур перед більш дрібними. Як приклад практичної діяльності великих підприємств увесь час наводився досвід організації виробництва у промисловості, особливо у важкій. Високий ступінь концентрації виробництва в індустріальних галузях дозволяв з більшою продуктивністю використовувати кошти для виробництва сільськогосподарської техніки, економити сировину матеріали.

Важливою обставиною для розуміння проблеми є те, що в СРСР, в тому числі й Україні, існувала лише одна форма власності – офіційно названа загальнонародною, але яка була по суті державною. Кооперативно-колгоспна власність, яку визнавала держава, була свого роду ширмою все тієї ж державної власності. Доказом цього можуть служити серії партійно-

державних постанов про регулювання розмірів колгоспного землеволодіння, а фактично землекористування [65, с.157].

За офіційною державною версією у багатьох районах України було чимало дрібних колгоспів з невеликими площами закріплених земель, що створювало певні труднощі у використанні великої сільськогосподарської техніки. Так, на початку 1950 р. у середньому на один колгосп у республіці припадало 157 дворів колгоспників та 1229 га землі, з них орної землі – 843 га [74, с. 161]. Як бачимо, за цими даними не витримує критики версія, що однією з причин укрупнення була велика кількість «дрібних» колгоспів з невеликими площами закріплених земель.

У сільськогосподарському виробництві доводилось мати справу із сформованою структурою поселень, найбільш характерною рисою яких була значна територіальна розкиданість окремих населених пунктів. При відсутності транспортного сполучення між ними, поганих сільських дорогах і значно нижчої, ніж у містах, щільності населення на одиницю території, укрупнення колгоспів могло створити додаткові серйозні проблеми. І вони надалі й були створені.

Протягом декількох років, що передували прийняттю постанови ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі» [3, с.303-306], у ряді областей республіки вже була проведена відповідна робота із укрупнення господарств. Спираючись на порівняно невеликий досвід укрупнення колгоспів, Центральний Комітет партії в той час не сумнівався в доцільності перенесення його на всю країну. Мета акції зводилась до того, щоб максимально використати сільськогосподарську техніку, збільшити доходи колгоспів, зменшити витрати на адміністративно-управлінський персонал.

В Україні перед початком кампанії укрупнення колгоспів нараховувалось 33653 господарства, з них у східних областях 26401 колгосп і в західних – 7252 колгоспи [82, с.396]. Укрупнення їх відбувалося на

основі постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 14 липня 1950р. «Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР» [3, с.220].

По різному відбувався цей процес на місцях. Якщо брати розподіл земель на один колгоспний двір, то побачимо, що після укрупнення господарств кількість землі відносно колгоспного двору лише незначно зросла. Найбільша кількість колгоспів республіки – 3505, що становило 21,9% від усіх господарств, мали в середньому від 2 до 3 тис. га землі, і більше 45% укрупнених колгоспів мали до 1500 га колгоспних земель [75, с.206].

Для командно-адміністративної системи укрупнення колгоспів було важливою віхою в подальшій концентрації соціалістичного сільськогосподарського виробництва. Цей захід мав забезпечити підвищення рівня усуспільнення засобів виробництва, більш раціональне використання фінансових і матеріальних ресурсів, робочої сили, покращення організації праці і зміцнення господарств кваліфікованими кадрами керівників і спеціалістів. Однак при проведенні цієї акції були допущені суттєві прорахунки. В одних випадках укрупнення зводилось не до корінних змін в організації й технології виробництва, а до простого механічного об'єднання керівництва тих же артільей, тобто це була не концентрація виробництва, а централізація керівництва ними.

Головним, на нашу думку, було те, на що звертала увагу ще радянська історіографія: масове укрупнення колгоспів для партійно-державної системи сприяло підвищенню партійного впливу на колективні господарства [51, с.120]. На практиці це означало дальше відсторонення селян від засобів виробництва, перетворення їх у фактично найманих робітників, все більше залежних від системи, від реальних власників засобів виробництва. Прагнення до більш високого ступеня усуспільнення колгоспного виробництва вело до утворення великої кількості громіздких, важко керованих колгоспів.

На селі операція з укрупненням колгоспів була сприйнята з тривою. Як й інші заходи, що вживались в Україні, запланована акція мала тенденцію до гігантоманії. До безлісих колгоспів приєднували сільськогосподарські артїлі, розташовані в лісах на відстані 10-30 км і навіть 60 км. У багатьох місцях об'єднання дрібних колгоспів здійснювалося поспішно, форсовано, без належної підготовки. Часто колгоспники протестували проти об'єднання.

Характерно, що перед упровадженням акції укрупнення ніхто не намагався виявити думку не тільки колгоспників, а навіть і керівників колективних господарств. Були непоодинокі випадки порушення і без того хилої колгоспної демократії і принципу добровільного об'єднання. Слід також зазначити, що в багатьох випадках після об'єднання укрупнені колгоспи були поставлені в гірші економічні умови.

До Міністерства сільського господарства УРСР надходило сотні заяв від господарств та окремих колгоспників про те, що об'єднані колгоспи в більшості випадків були поставлені в гірші умови, й колгоспники стали отримувати значно меншу платню, ніж вони отримували до укрупнення. Це підтверджується багатьма прикладами.

Часто непродумано порушувалася сівозміна, знищувалися полезахисні лісові смуги. Тільки за квітень-вересень 1951 р. органами Міністерства сільського господарства УРСР було виправлено внутрішньогосподарський землеустрій 69 колгоспів і перероблено його проекти у 210 колгоспах [36, с.198].

Але сама ідея укрупнення колгоспів імпонувала як партійним, так і державним плановим органам ще й з тієї причини, що, на їхню думку, знімала гостроту проблеми голів колгоспів, переважна більшість яких за своєю загальноосвітньою і професійною підготовкою не відповідали рівню поставлених перед ними завдань. Однак і після укрупнення становище залишалось критичним.

Загалом в Україні (дані на 1953 р.) із 72 тис. спеціалістів з вищою і середньою освітою, які працювали в системі Міністерства сільського господарства і заготівель УРСР, у колгоспах працювало лише 5015 і в МТС 10808 спеціалістів. Із 15770 голів колгоспів мали вищу освіту лише 455 осіб і середню спеціальну 3070 [74, с.324].

На одній із нарад секретарів сільських райкомів партії, проведеної у січні 1951 р., перший секретар ЦК КП(б)У Л.Мельников змушений був визнати, що «...ми поки що, лише механічно з'єднали колгоспи і корінної перебудови життя укрупнених колгоспів, їх організаційної перебудови ми ще не зробили і по суті ще й не приступили до цієї справи. А бригади в нас взагалі залишились такими, якими вони були до укрупнення» [66, с.119].

Типовим недоліком реорганізації був недостатній облік майна колгоспів, які об'єднувались, відсутність ревізій перед укрупненням, розбазарювання й розкрадання продуктів, майна та колгоспних земель. У багатьох випадках перед укрупненням колгоспи не проводили інвентаризації майна. Кампанія укрупнення-об'єднання швидко охопила всі райони, і на місці раніше діючих невеликих колгоспів утворювались бригади чи ферми, які входили до центрального колгоспу. Водночас виникало й питання: чи тим підрозділам надавати в розвитку більш вузької спеціалізації, чи комплексного характеру. Здебільшого практикувалася така реорганізація: де раніше функціонував колгосп, там утворювались бригади чи ферми, формувалась певна спеціалізація господарювання.

Укрупнювані в нових межах колгоспи в абсолютній більшості не мали навіть наближених до потреби приміщень аби зібрати колгоспників на збори.

Колгоспникам бригадних сіл складно стало добиратися до центральної садиби колгоспу, щоб виписати підводу чи щось інше для власних потреб. На вирішення таких дріб'язкових проблем, як правило, марнувався робочий день, а іноді навіть кілька днів. На папері у рапортних реляціях уся кампанія укрупнення співпала з гучним славленням «своєчасного бачення

закономірностей» дальшого поступу на шляху вдосконалення господарювання. Але незабаром, як це бувало при таких масових реорганізаціях, стало очевидним, що у процесі укрупнення виявились неабиякі перегини. Мала місце й інша крайність – у багатьох випадках колгоспи стали справді некерованими. Така ситуація спонукала безапеляційно вдатися до розукрупнення занадто великих і некерованих господарств. Лише протягом 1951-1953 рр. у ряді областей на підставі вивчення стану укрупнення колгоспів і скарг колгоспників відносно господарської доцільності здійсненого об'єднання було проведено розукрупнення окремих колгоспів. За цей час було розукрупнено в Київській – 72, Вінницькій – 32, Житомирській – 10, Сумській – 11 колгоспів, а також окремі колгоспи і в інших областях республіки [65, с.156].

При цьому процес укрупнення не припинявся. З середини 50-х рр., а особливо починаючи з 1958 р. у зв'язку із реорганізацією МТС, почався новий, більш інтенсивний етап укрупнення колгоспів, у результаті якого в Україні за 1958-1965 рр. щорічно реформувалося в середньому близько 468 колгоспів [80, с.51.]

Заходи «добровільного» об'єднання прокотилися буквально через усі колгоспи. Офіційна статистика засвідчує, що порівняно з довоєнним рівнем у середині 50-х рр. кількість колгоспів зменшилась наполовину, а до середини 60-х рр. – більше ніж удвічі і становила 9441 господарство [61, с.133].

Радянська преса прославляла цю реорганізацію як вчасне бачення партією закономірностей дальшого поступу на шляху вдосконалення господарювання. Дійсно, внаслідок укрупнення колгоспів (тут ми не говоримо про пов'язані з цим перетворення колгоспів у державні підприємства) вдалось домогтися певного збільшення розмірів орних площ, покращення використання техніки тощо. Однак насправді ця акція лише поглиблювала кризу колгоспної системи. У загальному балансі підсумків

зміцнення колгоспів переважали негативні наслідки. Вони торкалися головним чином соціальної сфери колгоспів. Так, далеко не в усіх укрупнених колгоспах зростаючі виробничі затрати відшкодовувались без відповідного зниження частини доходів, які йшли на оплату трудоднів, особливо у випадках, коли до раніше передових колгоспів приєднувалось велике число економічно слабких господарств. При перекроюванні структури земель об'єднаних колгоспів, орні площі дійсно збільшувались, однак головним чином за рахунок зменшення присадибних ділянок колгоспників. Крім того, укрупнення неминуче ускладнювало організацію виробництва, вимагало більш підготовлених і досвідчених кадрів. Там, де таких умов не існувало, не мала належного ефекту концентрація виробництва. Тут не останню роль відіграло відставання економічної науки, нерозробленість питання про оптимальність розмірів сільськогосподарського підприємства.

Лише в 1961 р. уперше М.Хрущов поставив перед економістами завдання розробити питання про оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств за площею землі (особливо ріллі), з тим щоб такі господарства були економічно ефективними. Під оптимальними розмірами розуміли такі розміри колгоспу, які забезпечували найкращі функціональні умови для використання трудових ресурсів, землі, техніки, інших засобів, для отримання максимальної кількості високоякісної сільськогосподарської продукції.

Укрупнення колгоспів мало довготривалі руйнівні наслідки й було причиною того, що сільське господарство покинула велика кількість кваліфікованих спеціалістів. Незважаючи на державний примус, неукрупнений колгосп із його загальними зборами все ще залишався легальною формою організації селян, яким би безпомічним він не був перед державою. Люди знали один одного й мали безпосередній контакт з керівництвом колгоспу. Укрупнений колгосп включав у себе кілька населених пунктів. Він був малокерованим, а колгоспники – більш

відчужені один від одного. Нанівець було зведено навіть умовну колгоспну демократію і колгоспне самоуправління, оскільки управлінці придумали проводити не збори колгоспників, а всього лише збори їх уповноважених. Зародки такого «вдосконалення» демократії набули пізніше повсюдної практики.

Укрупнення колгоспів за задумом його організаторів повинно було розв'язати питання підвищення рівня концентрації виробництва в колгоспному секторі шляхом оптимізації розмірів господарств, механізації сільського господарства, а також зменшення адміністративного апарату та витрат, пов'язаних з його утриманням.

За своєю суттю укрупнення колгоспів являло собою адміністративну централізацію, яка не тільки не зменшила, а значно збільшила адміністративно-бюрократичний апарат на селі. У розширенні земельних площ колгоспів уже тоді було закладено негативні наслідки для господарювання. Вони крились у віддаленості земель від населених пунктів, у різниці якості ґрунтів, що було перешкодою у створенні великих земельних площ для окремих культур. Пам'ятним був і досвід минулого: «гігантоманія» в радгоспному будівництві, яка закінчилась повним економічним фіаско в кінці 20-х – на початку 30-х рр.

Отже, радянська колгоспна система й на початку 50-х рр. залишалась нестабільною. 15-річний процес укрупнення колгоспів і радгоспів «перемелював» виробничу та соціальну інфраструктуру українського села й заважав нормальним крокам відтворення суспільного сільськогосподарського продукту. Основна мета укрупнення колгоспів, на нашу думку, полягала не в їх територіальному злитті, а в замаскованому прагненні остаточної ліквідації особистих підсобних господарств. Втрати від проведених у 1950-1965 рр. поспішних, непідготовлених заходів щодо укрупнення колгоспів, радгоспів, зселення тисяч сіл були колосальними й багатолікими. Мільйони селян були поставлені перед фактом зруйнування їхнього господарства.

Державна політика укрупнення колгоспів була політикою, спрямованою проти селянства як соціальної верстви суспільства. Цими заходами була зроблена ще одна спроба трансформації сільськогосподарської праці в тип індустріальної. Одним із найбільш серйозних негативних підсумків укрупнення колгоспів стало ще більше звуження колгоспної демократії, посилення тенденції відчуження селянства від землі. Укрупнення колгоспів в цьому сенсі цілком можна назвати кінцем власне колгоспної системи. Характерною ознакою її занепаду стала утопічна ідея соціалістичних агроміст.

3.2. Втілення ідеї агроміст

Модернізація соціально-економічної сфери села, її «соціалістичне» впорядкування ініціювалось як знизу, так і зверху. Це знайшло свій вияв у прагненні керівництва республіки, зокрема М.Хрущова, реалізувати на практиці відкинуту у 20-30-ті роки ХХ ст. ідею перетворення сіл в агроміста.

Сама ідея створення агроміст належала не М.Хрущову. Чимало істориків та економістів, говорячи про альтернативи сталінській колективізації, зазвичай і цілком справедливо посилаються нині на праці О.Чаянова, М.Кондратьєва, в яких захищались принципи добровільності, послідовності, тривалості у здійсненні кооперування сільського господарства. Але у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. у науковому світі широко обговорювалась інша альтернатива: доволі швидко за часом створення аграрно-індустріальних та індустріально-аграрних комбінатів (АІК та ІНАК). І в першому і в другому випадку внутрішня структура комбінатів подавалась у двох варіантах: при першому допускалось зберігання господарської самостійності (хоча й урізаної) колгоспів, радгоспів, будівельних організацій, підприємств із переробки сільськогосподарської сировини і продукції, а також енергетичних потужностей, культурно-побутових закладів. Малось на увазі встановлення

між ними партнерських взаємовідносин. Другий варіант передбачав, що всі об'єднані господарства будуть керуватись із єдиного центру, матимуть єдиний план, централізований облік і звітність. У цьому випадку АІКи і ІНАКи повинні були являти собою усупільнене велике підприємство, а окремі колгоспи та радгоспи зникали зовсім.

Як зазначав доктор економічних наук І.Русинов, власне, М.Хрущов став, по суті, провідником другого варіанту організації АІК або ІНАК (висловлюючись термінологією 30-х рр.), який передбачав повну втрату самостійності вступаючих до них підприємств, колгоспів, радгоспів при їх злитті або укрупненні [76, с.53]. Однак ці ідеї не були підтримані керівництвом партії і країни. Замість запланованих у 1930 р. 300 аграрно-індустріальних комбінатів фактично було створено лише одиниці.

Звичайно, колгоспне село було деформоване в умовах панування адміністративно-командної системи управління в країні вже в 30-ті роки. Але збереження стабільності розмірів сільськогосподарських артільей аж до кінця 40-х рр. допомогло уникнути ще більшої біди в сільському господарстві, а, можливо, і ще швидшого руйнування села.

Однак, перетворивши радянську Україну на сільськогосподарську лабораторію СРСР, у кінці 40-х рр. в республіці приймається рішення про будівництво агроміст. М.Хрущов, керуючи тоді Україною, розпочав здійснювати проект, який уже запроваджувався ним у кінці 30-х рр. у Підмосков'ї під гучною назвою – «агроміста».

Відповідно до цього проекту за короткий період було визначено 1127 перспективних господарських центрів, в які мали об'єднатися колгоспи. У більшості сіл загальні збори з приводу запланованих змін взагалі не проводились. Така пасивність пояснювалось тим, що селяни сприйняли проект агроміст мовчазним протестом [69, с.192].

Спочатку планувалось створити окремі експериментально-показові села. У 1949 р., у рік семидесятиріччя Й.Сталіна, в Українській РСР було закладено перші агроміста – у Генічеському районі Херсонської області,

Черкаському районі Київської області та Охтирському районі Сумської області [64, с.15-16].

Будівництво агроміста планувалось проводити за рахунок держави і вже в бюджеті на 1951 р. сільському місту на Херсонщині було виділено 12 млн.крб. [68, с.135]. Орденоносний колгосп ім.Сталіна був одним з найбільших у республіці. Він мав понад 12,5 тис. га землі, великі сади, виноградники, 2 електростанції. Колгоспники проживали у 15 окремих селах [64, с.15].

Перед архітекторами й інженерами М.Хрущовим було поставлено завдання виробити схему нового типу населеного пункту, який за характером свого упорядкування, культурними, житлово-побутовими умовами не поступався б звичайному місту, але одночасно відповідав би всім умовам для вироблення сільськогосподарської продукції. В агромісті повинні були бути водопровід, радіо, вулиці з тротуарами, скверами, клубами, школами, магазинами. У житлових приміщеннях передбачалися ванні кімнати, веранди тощо.

Вважалось, що витрати на будівництво будуть тим більші, чим більша площа населеного пункту, чим рідша його забудова. Після спільної наради з колгоспниками був прийнятий проект населеного пункту з мінімальною довжиною вулиць та з найменшим розпорошенням забудов. Щоб зменшити площу, було вирішено, що біля житлового будинку колгоспникам надаватиметься 0,15 га землі, замість 0,46 га, які були в кожного жителя до будівництва сільського міста, а решту частини присадибної ділянки буде винесено за межі населеного пункту та об'єднано її в один земельний масив [74, с.113].

Передбачалось, що для більшої компактності забудови прийняти, як основний тип, двоквартирний житловий будинок. Це за задумом архітекторів і проектувальників, дозволяло скоротити площу садиби, зменшити площу будівлі та знизити витрати на його будівництво. Для скорочення довжини вулиць прийнято було чотиристоронню розбудову

кварталів, а на центральній вулиці планувалось будувати двоповерхові будинки. Планом також передбачалось будівництво всіх необхідних для сільського міста культурно-побутових, освітніх і торгівельних приміщень. Також планувалось будівництво п'яти постійних польових станів, де в устаткованих кімнатах будуть жити колгоспники в гарячу пору польових робіт. Усього в колгоспі планувалось спорудити житлові будинки для 1040 родин, 100 адміністративних та культурно-побутових приміщень, електростанцію, а також підприємства з виробництва будівельних матеріалів [53, с.103].

Однак за умов, коли держава переклала фінансування на плечі господарств, будівництво агроміст виявилось нереальним як з фінансового, так і з матеріального боку. Несподівано для вищого політичного керівництва республіки ідея будівництва агроміст стала всіляко ініціюватися колгоспним керівництвом. Саме в такий спосіб багато з них убачали єдину можливість отримання коштів для впорядкування своїх сіл, подолання технократичних перегинів у тодішній аграрній політиці. Так, думка про будівництво першого агроміста на Київщині виникла у керівників колгоспів у зв'язку із передбачуваним затопленням плавнів Дніпра й будівництвом Кременчуцької ГЕС. Для її спорудження була прийнята відповідна постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1950 р. «Про заходи із забезпечення будівництва колгоспного міста ім.Сталіна в Черкаському районі Київської області». Для цього тут у травні 1950 р. було об'єднано 6 колгоспів, розташованих у 4 селах: Ломовате, Худяки, Тальдики і Леськи із загальною кількістю 3037 дворів, близько 4390 працездатного населення, 14794 га всіх земель, з них 6561 га орної. Усі землі були розташовані уздовж Дніпра на 22 км [68, с.216].

Для зселення колгоспників планувалось побудувати новий населений пункт міського типу, розрахований на 2000 сімей. За проектом, розробленим Академією архітектури України, планувалось, що в новому агромісті будуть проживати 350 сімей інтелігенції, 1650 сімей колгоспників,

на що потрібно буде витратити 64,6 млн. крб., з них 42% коштів виділяла держава.

В новому агромісті планувалось заасфальтувати дороги, прокласти тротуари, побудувати приміщення сільської Ради, будинок зв'язку, будинок культури з театральним залом на 500 осіб, середню школу на 400 учнів, будинок побуту, дитячий садок і лікарню на 50 ліжок, а також аптеку, дитячі ясла, універмаг, хлібопекарню, чайну, пожежне депо, ветлікарню тощо [75, с.113].

Проектна вартість квартир для однієї колгоспної сім'ї із господарчими приміщеннями визначалась у середньому в розмірі 18,4 тис. крб. З цієї суми кожна сім'я повинна була внести готівкою до 3 тис. крб. Вартість будівельних матеріалів від розбирання свого будинку становила 5,6 тис. крб, а на всю залишену суму близько 10 тис. крб. надавався довготерміновий кредит. Однак не слід забувати, що місто планувалось на 2000 сімей, а в 4 селах проживало більше 3 тис. Тобто, більше 1 тис. сімей вимушено ставали вигнанцями з рідних місць, (переселенцями) у південні області. Їм, а також тим, хто виселявся із хуторів, надавався незначний, «про око» кредит. У всіх інших випадках кредити колгоспникам на будівництво агроміста не виділялися. За таких умов будівництво агроміста ставало нереальним як з матеріально-фінансового, так і з морально-психологічного боку.

З метою поліпшення сільського будівництва в січні 1951 р. у Москві була скликана спеціальна нарада з питань сільського будівництва та благоустрою в колгоспах. З доповідями та інформаціями на ній виступили архітектори, інженери, техніки, будівельники та працівники науководослідних установ. У кінці наради з великою промовою виступив М.Хрущов, який тоді вже працював секретарем ЦК і Московського комітету ВКП(б). Виклад промови Хрущова ліг в основу його статті «Про будівництво і благоустрій у колгоспах», яку було надруковано 4 березня 1951 р в газеті «Правда» [7, с.2-3].

У статті М.Хрущов наголошував на життєвій необхідності упорядкування сіл, плановій їх забудові і благоустрою, на тому, що будівництво культурних і побутових закладів викликане розвитком колгоспного виробництва. На прикладах колгоспів України та Московської області він намагався довести доцільність організованого будівництва в селах і використання місцевих будівельних матеріалів. М.Хрущов давав поради щодо проектування будівництва, створення господарствами власної будівельної бази. Він рекомендував будувати потужні підприємства з виробництва будівельних матеріалів на селі.

Далі М.Хрущов висловив свою думку щодо будівництва нових сіл і назви їх «агромастами». «Мені здається, – говорив він, – що цю назву не можна визнати вдалою. Назва «місто» багато до чого зобов'язує. До цього потрібно підійти скромніше...» [7, с.2-3].

Стаття М.Хрущова містила нові принципові положення розвитку сільського господарства. Його пропозиції у принципі були прогресивні, об'єктивно вони відбивали інтереси селян. Однак їх практичне втілення в життя було пов'язано із значними труднощами. Перш за все широкі верстви селянства не були психологічно підготовлені до зселення дрібних сіл у великі колгоспні «міста». Негативне сприйняття ними цієї ініціативи поглиблювалось надто стислим терміном намічених робіт, намаганням партійних органів форсувати їх проведення.

Ініціатива М.Хрущова викликала різко негативну реакцію з боку Й.Сталіна. Уже на наступний день після публікації статті М.Хрущова на першій полосі «Правди» була розміщена інформація про те, що «через недогляд редколегії при опублікуванні у вчорашньому номері газети «Правда» статті тов. М.С.Хрущова «Про будівництво і благоустрій у колгоспах» випала примітка від редакції, де говориться, що ця стаття друкується в дискусійному порядку. Цим повідомленням помилка виправляється» [77, с.69].

Одночасно була створена спеціальна комісія на чолі з Г.Маленковим, якій доручалося підготувати питання про сільський благоустрій для розгляду на політбюро ЦК ВКП(б). 10 березня Д.Шепілов і І.Лаптев подали Г.Маленкову записку «Про деякі завдання колгоспного будівництва у зв'язку з проведенням заходів по укрупненню дрібних колгоспів». Її висновки лягли в основу постанови політбюро, якою визнавався помилковим та дезорієнтуючим колгоспні кадри виступ М.Хрущова зі статтею «Про будівництво і благоустрій у колгоспах» [13, с.80].

ЦК ВКП(б) вказав, що головна помилка, яка впливала із позиції М.Хрущова, перебувала у свого роду споживацькому підході до планів будівництва комунізму. У вину йому було також поставлено ненаукове передбачення шляхів ліквідації протилежностей між містом і селом. М.Хрущов звинувачувався також у порушенні принципу поєднання суспільних і особистих інтересів у колгоспах при підпорядкуванні особистих інтересів колгоспників суспільним.

На засіданні політбюро ЦК ВКП(б), яке проходило під головуванням Г.Маленкова, М.Хрущов повністю визнав помилковість своєї статті. У місцеві партійні органи було направлено закритого листа ЦК «Про завдання колгоспного будівництва у зв'язку з укрупненням дрібних колгоспів», в якому також стаття була піддана різкій критиці [13, с.79].

Оцінюючи політичні ініціативи М.Хрущова 1950-1951 рр., необхідно розділити принципову постановку питання про посилення уваги до соціальних проблем колгоспного села й конкретну форму, в якій їх пропонувалось реалізувати. Цілком очевидно, що, пропонуючи в ході укрупнення колгоспів будувати нові комфортабельні села й переселяти до них колгоспників із малих сіл, М.Хрущов явно не враховував фактора історичного часу, проявляв властиву йому схильність до «революційних» стрибків. Але принципова постановка питання про необхідність повернення обличчям до перебудови побуту, поліпшення умов життя трудівників села була, безперечно, актуальною.

При всій утопічності планів поліпшення сільського благоустрою за ними стояла ідея про необхідність інвестицій у сільське господарство. Пропозиції М.Хрущова викликали жорстку критику з боку Й.Сталіна, який розглядав село перш за все як джерело фінансування промисловості.

У цій частині ідеї М.Хрущова входили в явну суперечність з пануючим на рубежі 40-50-х рр. сталінським баченням перспектив соціалістичного будівництва в СРСР. Саме тому об'єктом критичного розгляду з боку політбюро ЦК стали не стільки практичні заходи із соціальної перебудови колгоспного села, скільки теоретичні основи тих політичних ініціатив, з якими виступив М.Хрущов. Вони явно розходились зі сталінськими постулатами про соціалізм.

В результаті на початку 50-х рр. будь-які роботи з перебудови сіл та їх благоустрою було згорнуто. Вищеподаний матеріал не перетинав у часі першої половини 1951 р. Після цього наступив виразний і крутий поворот, що стосується укрупнення колгоспів і будівництва агроміст. Від цього моменту в радянській центральній пресі не з'явилося жодної статті, яка була б безпосередньо й виключно присвячена згадуваній реформі на селі. Відсутні відомості й про будь-які конференції, присвячені розгляду цього питання [64, с.20].

М.Хрущов повернувся знову до своєї ідеї великих індустріальних населених пунктів на селі вже в апогеї своєї кар'єри, тобто в кінці 50-х рр. У промові на грудневому 1959 р. пленумі ЦК КПРС він знову намітив програму будівництва в колгоспах і радгоспах, яка різко відрізнялась від тієї, що була викладена на XX з'їзді партії, коли багато й аргументовано говорилось про розгортання індивідуального будівництва на селі, використання для цього необхідних і різноманітних ресурсів [74, с.770].

Не пройшло й чотирьох років, як почали стверджувати зовсім інше. «Звичайно, – зазначалось у промові М.Хрущова на пленумі, – зараз не можна нав'язувати колгоспникам, наприклад, багатопверхові будинки. Вони не звикли до цього. Але нам потрібно самим тримати на це курс, якщо

не сьогодні, так завтра ми підійдемо до цього питання впритул. Утримання багатьох розкиданих жител коштує дорожче, ніж зібраних в одному місці». І далі. «Мова йде про те, щоб замість старого села, яке сформувалось в умовах одноосібного селянського господарства, побудувати нове, соціалістичне село», в якому «поряд з добрими господарськими будівлями повинні бути зручні житлові будинки, школи-інтернати, клуби, їдальні, лікарні, будинки для престарілих, підприємства побутового обслуговування, лазні тощо» [88, с.101].

Сама по собі ідея поліпшення культурно-побутового обслуговування на селі, звичайно, заслуговувала підтримки. Але трактувалась вона за своєю суттю в дусі попередніх пропозицій про агроміста. Викладення програми перебудови села завершувалось наступними словами: «Ось, наприклад, на околиці Москви по Можайському шосе, стоять два будинки. У цих будинках проживає декілька тисяч чоловік. Можна збудувати один такий будинок і розмістити в ньому всіх жителів великого колгоспу, вони могли б жити так, як москвичі» [8, с.102].

У той час це говорилося цілком серйозно і сприймалося по серйозному. У серпні 1960 р. у своїй рідній Калинівці Курської області Російської Федерації, М.Хрущов знову повернувся до ідеї агроміст, радячи «перейти від будівництва маленьких будиночків до будівництва багатоповерхових будинків, але не вище п'яти поверхів...» У майбутньому саме в такому напрямі, на його думку, будуть розвиватися наші села [8,с.157-158].

Звідси випливає, що перспективи розвитку індивідуального будівництва на селі, за М.Хрущовим, практично вичерпались, хоча згодом в окремих випадках і давались вказівки делікатно підходити до вирішення цих проблем. Загалом же картина житлового будівництва на селі уявлялась абсолютно однозначною.

У постанові грудневого 1959 р. пленуму ЦК КПРС було записано: «Необхідно, щоб проектні організації зараз приступили до розроблення схем районних і внутрішньогосподарських планувань. У цих схемах мають

бути передбачені перспективи розвитку і спеціалізація сільськогосподарського виробництва, раціонального розміщення виробничих і громадських будинків, житлових масивів, електрифікація, водопостачання, шляхове будівництво і зв'язок, дальший розвиток населених пунктів колгоспів і радгоспів» [3, с.332].

Слід зазначити, що саме на грудневому 1959 р. пленумі ЦК КПРС у країні була практично узаконена програма проектування й будівництва агроміст і зселення неперспективних сіл.

Отже, звідси можна зробити висновок, що будівництво агроміст із самого початку планувалось керівництвом СРСР як велика акція щодо поглиблення колективізації сільського господарства і ліквідації особистих підсобних господарств колгоспників. В умовах радянської дійсності командно-адміністративна система теоретично могла б проти волі селянства провести цей план у життя. Однак держава не мала достатньо матеріально-фінансових ресурсів, та й основна маса селянства сприйняла проект агроміст мовчазним протестом. З відмовою від будівництва агроміст ставав зайвим найбільш суттєвий елемент укрупнення колгоспів. Наростання соціальної напруги надалі могло спричинити кризу, подібну до кризи часів колективізації. А провокувати селянство на такі дії було б у той період для радянської системи небажаним. Та й сам ЦК КПРС через надмірні витрати коштів також рішуче виступив проти продовження створення агроміст. А звідси випливає, що в таких умовах командно-адміністративна система головним чином змушена була обмежитись лише адміністративним укрупненням колгоспів.

3.3. «Перспективні» і «неперспективні» села

Укрупнення колгоспів, проведене на початку і в кінці 50-х рр., головним чином адміністративними заходами, спричинило міграційну активність населення. Роботі у великих селах, віддалених майстернях і тваринницьких комплексах сільські жителі надавали перевагу переїзду до

районного центру чи міста. Укрупнення колгоспів породило й таке явище, як першочергова увага до центральних садиб колгоспів і неувага до невеликих бригадних сіл. Саме цьому, а також невдалій спробі М.Хрущова створити «агроміста», слід «завдячувати» активно здійснюваній у 50-60-ті роки практиці ліквідації малих «неперспективних» сіл.

Політика так званої «сільської центрманії» або «сільської урбанізації» являла за своєю суттю насильно-бюрократичне зселення людей з малих, зарахованих до неперспективних, сіл і хуторів на центральні садиби укрупнених колгоспів і радгоспів. Така практика «благоустрою села» знову ж нанесла немалу шкоду життєдіяльності селянства, оскільки відривала його від вікового рідного вогнища. Не можна, звичайно, думати, що селянин, особливо молодий, не залишав би глухі та необлаштовані села. Але цей процес був штучно прискорений, і українські села почали швидко зникати на «плановій основі».

Хрущовська «надпрограма» зселення сіл і будівництва «агроміст» була перш за все зорієнтована на молодь, підростаюче покоління. Вона містила, безумовно, «раціональні зерна», однак була недостатньо підкріплена матеріально, погано розрахована за часом. Задуми і плани реформатора значно випереджали можливості держави і були по суті своїй утопічними. Насадження агроміст привело до того, що покинуті села оголошувались безперспективними.

Репресивними діями щодо українського селянства досліджуваного періоду вважати й такі заходи сталінського режиму, як ліквідація хутірських господарств та переселенська політика. Особлива увага була приділена ліквідації хуторів. Процес набув таких масштабів, що незабаром розгорнулася справжня боротьба з хуторами. Мешканці хуторів, хоча і були позбавлені навіть мінімальних побутових умов, якими користувалися мешканці інших сільських населених пунктів, часто-густо не виявляли бажання переїжджати до них.

Великої шкоди хуторам завдала колективізація. Вона підірвала саму основу їх розвитку. Не сприяла розвитку хуторів і концентрація сільськогосподарського виробництва, що спричинила значне скупчення сільського населення, здійснюване переважно насильницькими методами. Унаслідок цих та інших непродуманих рішень хутірська система розселення в Україні зазнала сильної руйнації.

За діючими принципами села в Україні поділялись на три основні групи. До числа великих належали села з чисельністю населення більше 1 тис. осіб, до числа середніх – від 501 до 1000 осіб і малих – до 500 осіб [69, с.190]. Звичайно, певний поділ сільських поселень на групи мав місце й раніше. Варто хоча б згадати, що ще в середині XIX століття поселення України класифікувалися за 12 категоріями. Серед них переважали сільські поселення, які історично носили різні назви: хутір, слобідка, сільце, село тощо [92, с.58]. Необхідність ліквідації дрібних хуторів та поселень були для радянської влади першочерговим завданням у галузі благоустрою західноукраїнських сіл. Найбільша кількість хуторів була у Волинській області, тому що тут узагалі переважала хутірська система. На одну сільську раду в області припадало в середньому 40-45 поодиноких хутірських дворів. Як зазначав доктор історичних наук, професор Чернівецького університету імені Юрія Федьковича В.М.Ботушанський, подекуди під поняття хутори, які підлягали знесенню підводили невеликі села (50-80 і більше дворів), як це мало місце в Чернівецькій області (с. Хліви Кіцманського району, с. Путрено Кельменецького району та інші) [89, с.121].

На відміну від порядку зселення хуторів у східних областях, де зселенню підлягали хутори з кількістю дворів до 10, в західних областях перевага виселенню надавалась населеним пунктам із кількістю дворів до 25. Загалом хутірські господарства розташовувались на території 16 областей. На заході України на початок 1950 р. кількість хутірських селянських дворів була більшою й розподілялись вони по 8 областях, у

середньому на один колгосп припадало 22 хутірських господарства [89, с.121].

Згідно постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 р. «Про зселення в колгоспні села дворів колгоспників, а також дворів селян-одноосібників та інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР». Виконання її вимог, зокрема на Волині, призвело до того, що до весни 1953 р. хутірські господарства на Волині фактично зникли [57, с.116].

Законодавчі акти, що приймалися у повоєнні роки, як і в довоєнні, стосовно порядку реєстрації та інших питань адміністративно-територіального устрою тодішньої Української РСР, були спрямовані на те, щоб малолюдні сільські поселення, які склалися з кількох садиб, не обліковувати як самостійні, а приєднувати до тих населених пунктів, недалеко від яких вони були розташовані і з якими підтримували зв'язок. Внаслідок прийняття й законодавчого закріплення таких положень та їх реалізації на практиці тисячі дрібних малолюдних поселень були штучно приєднані до великих центрів, сільських рад і сільськогосподарських підприємств, хоча територіально існували самостійно. Об'єднавшись з останніми спільною назвою, хутори остаточно втрачали самостійність. А це неодмінно призводило до уповільнення їх розвитку, а нерідко й до занепаду.

Слід зазначити, що така доля чекала ті хутори, де проживало більше людей. Певна ж частина хуторів, особливо малодвірних, ліквідована не була і збереглася. Зокрема, на середину 50-х рр. із ще не зселених 101,6 тис. хутірських дворів західних областей України (без Ізмаїльської області) абсолютна більшість – 66,6 тис. припадала на поселення, де нараховувалось від одного до десяти дворів [48, с.50-51].

Особливо інтенсивно відбувався процес зселення хуторів у Волинській та Ровенській областях. Загалом у 1950-1952 рр. в цих областях планувалось переселити в села абсолютну більшість хутірських дворів [31, с.58].

Влада прагнула нерідко закамуювати факти насильницького зселення. Тому інспірували спеціальні «листи» жителів окремих хуторів, які звертались із «проханнями» до вищих партійних та державних органів і до самого Сталіна із вимогами провести зселення хуторів, де нараховувалось від 1 до 25 дворів.

Здійснювані укрупнювально-переселенські акції щодо селянства тримали мешканців села в постійній напрузі. Селяни нерідко виявляли невдоволення й не бажали миритись із свавіллям держави щодо до них. На адресу вищих інстанцій надходила велика кількість як індивідуальних, так і колективних листів-протестів. Мешканці багатьох малих сіл і хуторів категорично відмовлялись переселятись на центральні садиби колективних господарств і будь-що намагались мігрувати в міста, на будови, створюючи тим самим у господарствах напругу із забезпеченням робочою силою.

Примусове переселення хутірських господарств можна цілком віднести до терористичних дій влади щодо селянства. В ході акції селяни-одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильницько приписували до колгоспів. Цей процес тривав аж до середини 50-х рр. Загалом на кінець 1955 р. планувалось здійснити переселення ще близько 17 тис. хутірських господарств з 9 областей республіки – Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Кримської, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької [47, с.319]. В західних областях України у більшості випадків хутірські господарства переселяли до навколишніх сіл. Однак було багато випадків, коли їхні власники опинялись у Сибіру, а майно конфісковувала держава. Після того воно частково розкрадалось місцевим керівництвом, а частково йшло на розбудову ще слабких колгоспів.

Наступ на малочисельні села здійснювався і в другій половині 50-х рр. У результаті антихутірських акцій протягом 1957-1959 рр. в Україні відбулося зменшення хуторів у 7 разів. Залишилось тільки 8,4 тис. хутірських поселень. І їх кількість продовжувала зменшуватись з наростаючою швидкістю [61, с.95].

Боротьба з хуторами завдавала непоправної шкоди народному господарству. Адже хутори як місця постійного проживання значної частини сільського населення, існували в Україні здавна. Будучи малолюдними й територіально відокремленими від інших населених пунктів, хутори відігравали важливу економічну роль стосовно підтримання й розвитку селянських господарств, включенню в обіг віддалених земель і угідь, попередженню обезлюднення сільських територій, збереженню й підтриманню природнього ландшафту тощо. Їх ліквідація спричинила важкі соціально-економічні наслідки.

Характерною рисою другого заходу було примусово-добровільне переселення українського селянства у південні та східні області УРСР та за межі республіки. У 1950 р. керівники УРСР Д.Коротченко та Л.Мельников звернули з листом до Й.Сталіна, в якому, доповідаючи про успіхи, одночасно просили дозволу здійснити виселення частини селян із західних, Чернівецької та Закарпатської областей у кількості 1200 господарств за межі Української РСР з конфіскацією майна, яке їм належало і подальшим їх працевлаштуванням у ліспромгоспах Міністерства лісової і паперової промисловості Союзу РСР у районах східного Сибіру. Така постанова була прийнята в серпні 1950 р., а лише в січні 1951 р. з західних областей України було виселено 545 сімей [34, с.52].

Для всіх областей УРСР розроблялись також завдання так званого «добровільного» переміщення селян для освоєння просторів Далекого Сходу, Криму, південних областей республіки тощо. Протягом 1949-1954 рр. в колгоспи і радгоспи південних областей УРСР і за межі республіки

переселено було 108,4 тис. сімей. Умови проживання переселенців були жахливі.

Ще одним випробуванням для селянства й сільського господарства України взагалі стала політика ліквідації так званих неперспективних сіл. У 1950-ті роки було оголошено неперспективними багато тисяч сіл. Сотні тисяч селян змінили місце проживання на центральні великі сільські селища, а частіше перебиралися до міста.

Ще на початку 50-х рр. разюче негативне ставлення тоталітарної держави до села черговий раз виявилось у здійсненні широкомасштабної акції будівництва гідроелектростанцій на Дніпрі. Спорудження Каховської, Дніпродзержинської (суч. Середньодніпровської), Кременчуцької, Київської ГЕС спричинило примусове переселення великих мас сільського населення з територій, що підлягали затопленню. Природно, що через вже усталені на той час радянські риси державно-командної ментальності, які стали панівними в ешелонах влади й апаратних структурах, ніхто не вважав за потрібне запитати в селян: чи вони не заперечують проти таких масштабних переміщень з обжитих місць проживання.

Акція переселення виявилась справді гігантською за своїми масштабами та негативними соціальними наслідками. Вона зачепила тисячі й тисячі людей. Зокрема, спорудження тільки Каховської та Дніпродзержинської ГЕС спричинило примусове переселення близько 250 тис. сільських мешканців. Усього ж будівництво комплексу гідроелектростанцій Дніпровського каскаду викликало переселення загалом близько одного мільйона чоловік. Усі заходи, передусім матеріальні затрати, пов'язані з переселенням, значною мірою здійснювались, як не дивно, не за рахунок держави, а були повністю перекладені на колгоспи. Втрати при цьому просто не піддавалися конкретним підрахункам. Унікальні ґрунти високої бонітарної якості, що формувалися століттями, не мали навіть наближених еквівалентних оцінок. Оскільки колективні господарства в економічному відношенні виявилися надто немічними (адже

матеріально-технічна база колгоспів також перемішувалася), всі труднощі, пов'язані з переселенням, лягли тягарем на плечі самих переселенців.

Ще в часи колективізації в Україні була підірвана основа розвитку малодвірних сіл, хуторів та одиничних поселень. Пізніше змінювались межі й кількість сільськогосподарських підприємств. Концентрація виробництва накладала значний відбиток на розвиток сіл. На основі такого «досвіду» почала формуватися концепція політики перспективних і неперспективних сіл. Її засади були в перше викладені в Указі Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. про «Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР» [69, с.192.]. Зі столиці України на місця була направлена категорична директива про необхідність оперативної розробки в областях планів комплексної перебудови сіл та організацію їх практичного функціонування за типовими проектами.

Аналіз різного роду документів дає підстави стверджувати, що офіційний курс на створення перспективних сіл і віднесення частини сільських поселень до неперспективних було проголошено стратегією соціально-економічного розвитку, пріоритетом аграрної політики в 1961 р. при прийнятті нової програми Комуністичної партії. У цьому документі було чітко записано, що «поступово колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу» [39, с.425].

Коли ж така політика в 1961 р. набула стратегічного значення, то й не дивно, що наступні рішення тільки формували цей процес. 19 грудня 1964 р. ЦК Компартії України та Рада Міністрів республіки прийняли спільну постанову «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». У постанові йшлося про розвиток передусім сіл, в яких розташовувалися центральні садиби колгоспів та радгоспів. Визначалися «перспективні села», де повинно було здійснюватися нове будівництво, зокрема, житло та об'єкти соціально-культурного побуту. Велася мова про розробку проектів забудови сіл [56, с.26].

Держбуд УРСР уперше визначив у своїх планах, що перспективними в Україні на середину 1960-х рр. є лише 10 тис. сіл, тобто третина всіх існуючих [69, с.192]. Урешті-решт, у зв'язку з надто великими обсягами матеріальних затрат на будівництво постановою грудневого 1964 р. пленуму ЦК КПУ передбачалось «соломонове рішення»: визначити і побудувати в Україні спочатку показові села. Їх вирішено було збудувати 15. У серпні 1965 р. президією ЦК Компартії України схвалено проекти забудови таких сіл [62, с.5]. Висувалось завдання здійснити їх спорудження до 1970 р.

Партійні органи зобов'язали відповідні інституції розробити оптимальні шляхи розвитку сільських населених пунктів відповідно до прийнятих рішень. У 1961-1964 рр. науковці Всесоюзного науково-дослідного інституту економіки сільського господарства (ВНДІЕСГа) й Інституту економіки АН СРСР запропонували ділити сільські населені пункти за своїм господарським значенням на три основні групи: «а) селища перспективні, в яких проводиться будівництво приміщень усіх типів і повний їх благоустрій; б) відносно великі селища при великих тваринницьких фермах...; в) неперспективні селища, в яких не дозволяється ніякого нового будівництва і які поступово переносяться до інших населених пунктів» [75, с.212]. Враховуючи ці рекомендації Міністерство будівництва УРСР направило на місця «Короткі вказівки по складанню районних схем розміщення сільських населених пунктів у сільськогосподарських районах Української РСР». Йшлося в них і про впорядкування конкретних сіл. «Для цього слід провести в кордонах населених пунктів виділення основного пункту, на основі якого будуватиметься єдине колгоспне село, а також визначити дрібні населені пункти й хутори, які підлягають зселенню в єдине колгоспне село» [68, с.136].

Перехід населеного пункту з категорії сільського до категорії міського поселення супроводжувався включенням його у систему фінансових

дотацій з боку держави для підтримки й забезпечення сталого розвитку. На села такий порядок не поширювався [86, 11]. І в цьому полягала велика проблема для села.

Таким чином, на середину 1960-х рр. в Українській РСР була сформована цілісна концепція щодо перспективності й неперспективності сіл, яка охоплювала соціальну, економічну та демографічну сфери життя селянства. Складовими її були:

- зменшення державної дотації селам, що не одержували нової категорії;
- визначення збитковими перш за все малих колгоспів, заборона тримати худобу тим, хто не працює в колективному господарстві;
- злиття сільських рад і ліквідація рад у невеликих селах;
- сприяння закриттю восьмирічних та початкових шкіл, дитсадків, медзакладів, культурних установ;
- зняття зі статистичного обліку малих сіл та хуторів, об'єднання їх з великими під новою назвою;
- залишковий принцип фінансування соціального розвитку села взагалі.

Укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи вело також до об'єднання кількох малонаселених сіл під однією назвою. Це приховувало справжні мотиви і темпи скорочення мережі поселень у зв'язку з обезлюдненням. Відповідно йшов процес стирання з пам'яті етнографічних назв сіл, які ще залишились. В офіційну лексику, у документи землевпорядних організацій, на радіо й телебачення вводилась не назва села, а придумана назва колгоспу чи радгоспу. Якщо враховувати, що такі найменування носили переважно заідеологізований характер, то стає зрозумілим той своєрідний етноцид, наслідки якого ще й сьогодні переживає село. Адже назва села споконвічно відображала етнографічний, історичний розвиток усієї України, району, місцевості тощо. Усього за 1959-1965 рр. було знято з обліку 9441 населений пункт.

Між тим, проблеми «неперспективних» і «перспективних» сіл у різних керівних інстанціях республіки з порядку денного не знімалися. В неперспективних селах не тільки не розвивалась виробнича та соціальна сфера, а й ліквідовувались уже існуючі об'єкти: невеликі тваринницькі ферми, рільничі бригади, школи, магазини тощо. Чисельність сільського населення починаючи з 1950 р. постійно зменшувалося, а міське населення за період 1950-1960 рр. зросло більш як у 1,5 рази. Особливо помітно скорочувалась чисельність сільського населення з 1956 р. У 1956-1965 рр. вона зменшувалась щорічно приблизно на 200 тис. осіб. [82, с.29].

Таким чином, поділ сіл на «перспективні» і «неперспективні» призвів до послаблення й згортання поселенської мережі, зменшення кількості сільського населення. Подальше існування населених пунктів, визнаних «неперспективними», залишалось питанням нерозв'язаним. Їх було кинуте напризволяще, що в кінцевому результаті призвело їх до повної деградації. Це також наслідок зселення хуторів і поселень, що знаходились у зоні гідротехнічного чи промислового будівництва. Частина так званих «неперспективних» сіл була адміністративним шляхом приєднана до більш великих населених пунктів і продовжувала деградувати вже в їх складі.

Негативно впливало на сільську поселенську мережу, перманентне укрупнення колгоспів, перетворення їх у радгоспи. Переходячи з розряду центральних садиб у групу бригадних, значна частина колись багатолюдних, стабільних сіл все більше занепадала, не маючи коштів для соціального розвитку і втративши у процесі так званої концентрації виробництва будь-які робочі місця для зайнятості їх жителів. Такого роду тенденція стала визначальною в соціальних процесах на селі в кінці 50 - середині 60-х рр. Загальна чисельність сільських населених пунктів України через дискримінаційне ставлення до села постійно зменшувалася. Такі поселення обезлюднювалися, а згодом і взагалі зникли з поселенської мережі республіки. Нищення сільської поселенської мережі мало глобальний характер. Це був удар і по національній історії, оскільки значна

частина українських сіл мала славу історію. Деякі з них були зафіксовані ще на карті відомого французького дослідника Біплана [63, с.117].

Дискримінаційна політика радянської влади стосовно українського села й селянства впливала з природи комуністичного суспільно-політичного ладу, так званого процесу «соціалістичного і комуністичного творення». Держава намагалася цей процес спрямувати по шляху прискореної індустріалізації та механізації матеріального виробництва. За цих умов сільська поселенська мережа вважалася стримуючим чинником, свого роду гальмом вдосконалення аграрних відносин. Пріоритетною для влади залишалася думка про те, що форми організації сільського матеріального виробництва мусять бути тільки однотипними – лише колгоспно-радгоспними.

ВИСНОВКИ

1950-і – перша половина 60-х рр. для українського села, як і для всієї республіки, були складним періодом. Це були роки, наповнені неймовірно тяжкою працею, багатьма втратами і, звичайно, надією на краще життя. Відбудовні процеси на селі ускладнювались об'єктивними факторами – наслідками руйнівної війни, голодом 1946-1947 рр., які ще дуже довго позначались на розвитку як сільського господарства, так і самого села.

На перший план були поставлені завдання високого державного престижу – створення й підтримання на рівні одного із найбільш могутніх у світі військово-промислового комплексу, надання дорогої і обтяжливої допомоги країнам східної Європи, які спрямовані були на шлях «побудови соціалізму». У галузі внутрішньої політики пріоритет залишався за важкою промисловістю. Для цього потрібні були величезні матеріальні та фінансові ресурси, які знову і знову безжалісно вилучались із села.

Загалом у державній політиці стосовно села 50-х - першої половини 60-х рр. чітко проглядаються два етапи. Перший, це до середини 1953 р. – період повного ігнорування й жорсткого придушення реальних економічних законів, період дії створеної системи адміністративно-силового приневолення колгоспного селянства, і другий, з вересня 1953 р., – період здійснення аграрних реформ Г.Маленкова і М.Хрущова, спрямованих на деяку демократизацію управління колгоспами, установлення більш рівноправних економічних взаємовідносин між колгоспами та державою. Але як і на першому, так і на другому етапі були допущені безперечні відхилення в аграрній політиці. Відступом від основного курсу реформ 50-х рр. Стала політика невиправданого адміністративного втручання в діяльність колгоспів, нав'язування із центру різноманітних рішень, недостатньо підготовлених реорганізацій, згорання особистих господарств колгоспників.

Перший етап в аграрній сфері характеризувався відносно швидкою (за рахунок трудових зусиль селянства) відбудовою виробництва та покращенням демографічного складу колгоспного населення. Ці ж роки були одночасно агонією сталінської тиранії, при якій становище селянства було особливо важким. Державна політика, унаслідок якої із села вилучалась значна частина сільськогосподарської продукції, по суті тримала село на голодному пайку. Головними рисами становища колгоспного селянства до 1953 р. залишались важкі умови праці, мізерна оплата праці в колгоспах, високі державні податки, неможливість вільного виходу із колгоспу. Надіям на краще життя, про яке мріяли селяни після перемоги над ворогом, піднімаючи із руїн колгоспи, не судилося здійснитись.

Загалом доходи селянства, отримувані в колгоспах, у більшості районів України аж до середини 50-х рр. були значно нижчі прожиткового мінімуму. Виручало їх особисте підсобне господарство, яке дозволяло хоч якось зводити кінці з кінцями, у тому числі платити державі податки.

Сталінський режим позбавив колгоспників права на отримання паспортів, щоб не допустити їх переїзд до міста. Тим не менше селянство знаходило різні способи й можливості – легальні та нелегальні для втечі з колгоспів. Значні розміри міграції сільського населення різко погіршили й без того напружене становище з трудовими ресурсами в суспільному виробництві, що досить скоро вилинуло на уповільнення темпів розвитку сільського господарства.

Становище, яке склалося на початку 50-х рр., вимагало термінових змін, і вони були здійснені компартійно-радянським керівництвом. Реформи 50-х рр. принесли певне полегшення колгоспному селянству. Були підвищені заготівельні та закупівельні ціни на колгоспну продукцію, зменшений адміністративний і податковий тиск, знято багато обмежень на розвиток присадибного господарства. Ці заходи суттєво стимулювали економічну зацікавленість колгоспів і колгоспників у розширенні виробництва. Селяни стали більше заробляти, будувати нові будинки, краще

харчуватись, одягатись тощо. Помітно підвищувався їх освітній, професійний і культурний рівень. Саме при М.Хрущові був піднятий правовий і соціальний статус колгоспника.

Проведені реформи стосувались практично всіх сторін відносин колгоспів із державою. Але їх здійснення постійно супроводжувалось зайвою поспішністю, волюнтаристськими намаганнями зменшити встановлені терміни виконання заходів, які проводились (реорганізація МТС тощо). Прийняті рішення нерідко здійснювались у деформованому вигляді, що дуже знижувало їх практичну віддачу. Цьому у значній мірі сприяв глухий опір старих партійних структур, незацікавлених у глибоких змінах суспільства. Значної шкоди завдавало й одночасне комуністичне забігання наперед. Так, нереалістичні установки ХХІ з'їзду КПРС на розгорнуте будівництво комунізму об'єктивно привели до прискореного згортання особистих підсобних господарств. Знову почав порушуватись принцип матеріальної зацікавленості колгоспників, продовжувались обмеження самостійності колгоспів у плануванні тощо.

Нестабільність, відсутність спадковості, комплексності й поступовості – фактори, характерні для партійно-державного регулювання життя колгоспів. У кінці 50-х – на початку 60-х рр. Ці фактори стали негативним чином виявлялись на підсумках розвитку сільськогосподарського виробництва. Після політичного зростання темпів розвитку сільського господарства України в 1953-1958 рр., у 1959 – на початку 60-х рр. Ці темпи різко знизились.

Багаточисельні повтори, експерименти та реформи у практиці партійно-державного керівництва колгоспами дозволяють зробити висновок про відсутність у ті роки наукової, всебічно обґрунтованої, ретельно продуманої державної програми розвитку сільського господарства. Так, проведена прискореними темпами така відносно прогресивна соціально-економічна реформа, як реорганізація МТС в РТС, дорого коштувала колгоспам, значно підірвала їх економіку. Справа в тому, що одночасно з

продажем техніки машинно-тракторних станцій колгоспам, суттєво були підвищені ціни на запчастини й нову сільськогосподарську техніку, а заготівельні ціни на продукцію колгоспів залишались на старому рівні й без змін. Це неминуче вплинуло на можливості в оплаті праці колгоспників – їх заробітки стали зменшуватись.

Надто часті обговорення питань розвитку сільського господарства на пленумах ЦК КПРС (у 1953-1960 рр. Відбулось 8 пленумів, спеціально присвячених питанням сільського господарства) та пленумах ЦК Компартії України, прийняття численних постанов партії та уряду, указів верховної ради СРСР і УРСР не давали практичної користі. Багато заходів у галузі сільського господарства здійснювались безсистемно, методом проб і помилок, відтак неминуче вели до невиправданих втрат. Уже в 1962 р. головним чином через серйозні прорахунки у плануванні сільського господарства та економічної політики, СРСР вимушений був «тимчасово» закупити частину зерна за кордоном. З того часу така практика стала постійною на ще довгі радянські роки.

Природньою реакцією селянства на зміни в колгоспній економіці, на відступ від декларацій вересневого 1953 р. Пленуму ЦК КПРС стало посилення міграційного потоку до міста. Нова хвиля міграції із села, як і раніше, захопила, головним чином, найбільш молоду й освічену частину селянства. У результаті на початку 60-х рр. В українському селі чітко визначилась тенденція старіння сільського населення.

У таких умовах процес розселянювання українського села швидко прогресував. І це не лише тому, що все більше колгоспів перетворювались у радгоспи і все менше, за офіційною статистикою залишалось селян. Утрачено було не тільки велику кількість колгоспників – за роки довгого відлучення від приватної власності втрачався інтерес селян до господарювання на землі. Багато селян все більше уподібнювались до поденних працівників, втрачаючи такі важливі риси як господарність, працелюбність, самостійність, підприємливість. Недалекоглядність і

необачність партійних і державних діячів, які протягом багатьох років здійснював курс на перекачування із села до міста матеріальних і людських ресурсів, обернулись для села майже повним запустінням.

Непоправними виявились і соціально-моральні збитки, заподіяні «одержавленням» колгоспів і селянства, політикою «перспективних» і «неперспективних» сіл, нерозумними обмеженнями на ведення особистого підсобного господарства.

Говорячи про багато відомих і невідомих спроб М.С.Хрущова реформувати сільське господарство, слід зазначити, ще один важливий фактор, який особливо стає зрозумілим у наші дні. Завзятий опір змінам чинився з боку старих, ще сталінських структур компартії та уряду, які блокували реальне здійснення всіх реформ. Ці сили робили все від них залежне, щоб зміни носили чисто формальний характер і не торкалися суті сформованих відносин між державою та колгоспами. Однак їм не завжди це вдавалося. Та самі реформи не були спрямовані на корінну ломку системи. При цьому недооцінювати реформи 50-х – першої половини 60-х рр. не можна. Вони зробили перший пролом у командно-адміністративній системі керівництва сільським господарством і колгоспами, хоча до її ліквідації було ще далеко. Адміністративно-командний підхід держави до питань господарювання з особливою силою вразив сільськогосподарське виробництво. Галузь розглядалась виключно як сировинний придаток індустрії, надійне джерело покриття видатків військово-промислового комплексу.

Влада розуміла, що сільськогосподарське виробництво потерпає від криз, воно неспроможне забезпечувати відтворення, потребує докорінних реорганізацій, але здійснювала лише поверхові зміни, косметичний ремонт. Поза увагою залишились такі основоположні моменти, як власність, одержаного суспільного продукту, земельні відносини, зміни існуючих систем виробництва тощо.

У досліджувані роки держава вбачала єдиним шляхом піднесення діяльності сільськогосподарських підприємств насичення їх технікою, збільшення фінансових вкладень. Причому питання забезпечення сільськогосподарської галузі матеріально-технічними ресурсами державою розв'язувались через призму кількісних параметрів та переважаючих тенденцій до гігантоманії.

Держава монополізувала право розпоряджатись колгоспною продукцією. Через установлені нею держпоставки, розподіляла її за соціально-виробничим призначенням, визначала на неї ціни. Вони встановлювались без врахування собівартості, були нижчі, не паритетні до промислової продукції.

У республіці не було належних умов для переробки сільськогосподарської продукції, відбувалось постійне зростання собівартості продукції, її виробництво ставало просто збитковим.

Підсумком розглядуваних проблем є висновок, що українське село, існуюча в ньому система господарювання, соціально-культурна й освітня сфери страждали в 50-60-ті рр. ХХ ст. принциповими вадами. Спроби партійно-державного керівництва виправити ситуацію, реформувати сільськогосподарське виробництво не давали та й не могли дати бажаного результату через їх обмеженість та половинчатість. Життя вимагало корінного реформування сільськогосподарського виробництва. І лише розрив пут тоталітаризму, проголошення України незалежною державою, відкрили шлях до необхідних трансформацій з урахуванням набутого в минулі роки гіркого досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела і матеріали

1. Збірник діючих законодавчих і нормативних актів СРСР і УРСР з колгоспного будівництва / Під заг. ред. В.З.Янчука. Київ: Держсільгоспвидав УРСР, 1962. 641 с.
2. Колгоспи Української РСР в цифрах. Київ: Урожай, 1969. 182 с.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.2. (1941-1976). Київ: Політвидав України, 1977. 1022 с.
4. Народне господарство Української РСР: Статистичний щорічник / Міністерство статистики України. Київ: Техніка, 1957. 767 с.
5. Радгоспи Української РСР в цифрах. Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1973. 322 с.
6. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т.4. 1957-1958 рр. Київ: Держполітвидав УРСР, 1964. 847 с.
7. Хрущев Н. О строительстве и благоустройстве в колхозах // Правда, 1951. 4 марта. №63. С.2-3.
8. Хрущов М. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи. У 7-ми т. Т.6. жовтень 1961 – березень 1962. Київ: Держполітвидав України, 1964. 464 с.

Монографії, брошури, статті

9. Амінова Р. Висвітлення історії колгоспів і радгоспів у радянській історіографії // Український історичний журнал. 1972. №7. С.46-54.
10. Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. Львів: МП «Свобода», 1992. 124 с.

11. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) // Україна крізь віки. К.: Альтернативи, 1999. Т.13. 340 с.
12. Беззуб В., Зимовець В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства. Київ, 1974. 112 с.
13. Беренштейн Л. Аграрні проблеми в діяльності М.С. Хрущова // М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р. присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С.79-87.
14. Беренштейн Л., Юрчук В. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1958 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. Вип. 26. Київ: Видавництво Київського університету, 1968. С.18-27.
15. Бушин М., Іщенко М. Удосконалення соціалістичного способу життя на селі у процесі соціально культурного розвитку // Український історичний журнал. 1985. №2. С.59-67.
16. Васильєв В., Іващенко Л. Архівні джерела про роль Рад у підготовці голів колгоспів для сільського господарства республіки у 50-х роках (За документами ЦДАЖР УРСР) // Архіви України. 1987. №4. С.54-57.
17. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі, Національна Академія Наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Ред. Любомир Винар. Нью-Йорк; Париж; Львів: 2005. 476 с.
18. Відродження українського села: Матеріали науково-практичної конференції 12-14 листопада 1991 р., Полтава /АН України та ін.: Редкол.: Л.О.Шепотько (відп. ред.) та ін. Київ: Урожай, 1992. 160 с.
19. Віхров М. Українське село: вимирання чи еволюція / Тиждень. 17 вересня 2018. <https://tyzhden.ua/ukrainske-selo-vymyrannia-chy-evoliutsiia/>
20. Власов М. МТС в боротьбі за зміцнення економіки колгоспів. Київ: Держсільгоспвидав УРСР, 1955. 32 с.

21. Ворончук І. Чого нам бракує до розуміння історії селянства (до питання проблеми) // Четверта академія пам'яті проф. Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998 р.: Доповіді та повідомлення: До 165-річчя Київського університету. Київ, 1999. С.233-239.
22. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. наук. статей. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 5–19.
23. Завальнюк О., Рибак І. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 288 с.
24. Зубкова О. Досвід і уроки незавершених поворотів 1956 і 1965 рр. // Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. Київ: Радянська школа, 1990. С.365-379.
25. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття // Бернштейн Л.Ю., Кульчицький С.В., Михайлик В.П., Панченко П.П., та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1999. 75 с.
26. Історіографія, методологія та джерельна база дослідження аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття. Київ: Інститут історії України НАН України, УАІН, 2000. 135 с.
27. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. Т.3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-80-ті рр.). Книга 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938-1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. 465 с.
28. Історія селянства Української РСР. В 2-х т. Т. 2. Від великого жовтня до наших днів. Київ: Наукова думка, 1967. 534 с.
29. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т.2. Київ: Наукова думка, 2006. 654с.

30. Історія Української РСР. У 8-ми т. 10 кн. Т.8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945-70-і роки). Кн.2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-і роки). Київ: Наукова думка, 1979. 698 с.
31. Єфимчук Н. Особливості функціонування колгоспної системи на Житомирщині в 1948–1953 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія». Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 56–60.
32. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
33. Ковтун І. Госпрозрахунок в МТС. Київ: Держсільгоспвидав УРСР, 1956. 67 с.
34. Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів: Л.Ф УАДУ. Логос. 2000. 80 с.
35. Когут П. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Львів, 2000. 21 с.
36. Кононенко В. Пovoєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 8. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С.198-206.
37. Котлов П. Діяльність комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.). Харків: Видавництво ХДУ, «Вища школа», 1974. 143 с.
38. Крачковський Б. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України. // Другий міжнародний конгрес українців, Львів. 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Львів, 1994. Ч.ІІ. С.76–81.

39. Крачковський Б., Копитко А., Іванов А. Джерела поповнення робітничих кадрів у сільському господарстві України (друга половина ХХ ст.) // Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК. 2013. № 20(1). С. 423-429. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnau_econ_2013_20\(1\)_74](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnau_econ_2013_20(1)_74)
40. Кривчик Г. Джерелознавчі проблеми дослідження сільського розвитку українського села у 60-80-ті рр. ХХ ст. // Український селянин. 2002. Вип. 5. С.213-217.
41. Кульчицький С. Місце ХХ з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 10. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В.М.Даниленко. Київ, 2006. С.49-85.
42. Кульчицький С. Спроби реформ (1956-1964) // Український історичний журнал. 1998. №2. С.102-114.
43. Лисенко Л. Сільське господарство України. Лондон: ЗЧ ОУН, 1960. 205 с.
44. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів: Меморіал, 1991. 191 с.
45. Лубко І. Висвітлення проблеми аграрної політики М.Хрущова в сучасній історіографії // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. Вип. 1. Черкаси: Інститут історії України НАН України, 2000. С.21-26.
46. Лубко І. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси, ЧДУ. 2002. Вип. 5. С. 116-119.
47. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.

48. Максимюк О. Відродження хутірських і малих поселень // Державне регулювання соціально-економічного розвитку села. Збірник наукових праць /НАН України. Інститут економіки: Редкол.: О.П. Максимюк (відп.ред.) та ін. Київ, 1995. С.49-55.
49. Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії, 1917-1991. Київ: Мегатайп, 2000. 607 с.
50. Мерль Ш. Реформа ошибочная по своей концепции. Заметки к истории аграрной политики при Хрущеве и Брежневем // Проблемы Всемирной истории. Сборник статей в честь А.А.Фурсенко. СПб.: Дмитрий Буланан, 2000. С.262-271.
51. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.). Київ, 1992. 181 с.
52. Місто і село: подолання суттєвих відмінностей // К.Г.Каковський, Л.Ю.Беренштейн, В.В.Горак та ін. Київ, 1982. 220 с.
53. Мороз О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція, парадигми: Моногр. Вінниця, 2003. 234 с.
54. Падалка С. Політика тоталітарної держави в концепції подолання відмінностей між містом і селом в УРСР. 60-і – 80-і рр. ХХ ст. // Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Україна та сучасність: Збірник науково-популярних статей. К: Інститут історії України НАН України, 2002. С.71-103.
55. Падалка С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття. Київ, 1995. 233 с.
56. Панченко П. Деформації в розвитку українського села у 80-х на початку 90-х рр. // Український історичний журнал. 1992. №1. С.18-29.
57. Панченко П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60-80 рр. ХХ ст.) // Матеріали всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. В двох частинах. Ч.ІІ. Київ, 1996. С.114-117.

58. Панченко П. Євтушенко А. Радгоспи: шлях становлення і розвитку (1917-1980). На матеріалах Української РСР. Київ: Вища школа, 1982. 264 с.
59. Панченко П. Розвиток сільського господарства Української РСР (1959–1980). Київ: Наукова думка, 1980. 287 с.
60. Панченко П., Падалка С. Проблеми історіографії аграрних відносин в контексті державотворення в Україні // Український селянин. 2001. Вип. 3. С.9-15.
61. Панченко П. Динаміка соціальних процесів в українському селі // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС) Матеріали круглого столу. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. С.93-97.
62. Панченко П. Становище українського села (60-80-ті роки) // Український історичний журнал, 1989. №7. С.3-14.
63. Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історія України: 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Товариство «Знання», КОО, 2000. 342 с.
64. Пизюр Є. Новий фрагмент советської аграрної політики (укрупнення колгоспів). Серія наукова. Ч.І. Нью-Йорк: Українсько-американське видавниче товариство, 1952. 48 с.
65. Пилявець Ю. Укрупнення колгоспів України (1949-1950 гг.): причини, хід, наслідки // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип.4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2002. С.156-158.
66. Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань присвячених пам'яті Д.П.Пойди. Упор. О.Удод. Дніпропетровськ: Промінь, 1997. 204 с.
67. Попов В. Паспортна система в СРСР (1932-1976 гг.) // Соціологічні дослідження. 1995. №9. С.3-13.
68. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.

69. Рисіч Й. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань присвячених пам'яті Д.П.Пойди. Дніпропетровськ, «Промінь», 1997. С.191-196.
70. Ровчак Л. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.) // Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. Донецький державний університет. Донецьк, 2000. 19 с.
71. Ровчак Л. Оплата праці робітників МТС України (50-ті рр.) // Український селянин: Праці Науково дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. Черкаси, 2000. Вип.1. С.88-90.
72. Романюк І. Історіографія питання реорганізації машинно-тракторних станцій у 1958 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції 25-26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: ОІУМ, 2001. Т.7(9). С.767-771.
73. Романюк І. Радгоспи в соціально-економічній системі держави (кінець 50-х – 60-ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип.9. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С.320-331.
74. Романюк І. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр. ХХ ст. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. Черкаси; Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького, 2003. Вип.7. С.161-163.
75. Романюк І. Українське село в 50-ті –першій половині 60-х рр. ХХ ст. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 256 с.
76. Русинов И. «Неперспективная» деревня: от домыслов к истине // Вопросы истории КПСС. 1990. №8. С.50-63.
77. Савченко Є. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в першій половині післявоєнні роки // Український історичний журнал. 1962. №3. С.63-70.

78. Санцевич А. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії // Історіографічні дослідження УРСР. Випуск 1. Київ: 1968. С.21-25.
79. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст. Львів, 2002. 292 с.
80. Сільське господарство Української РСР. Статистичний збірник. Київ: Статистика, 1970. 685 с.
81. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
82. Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди / За заг. ред. А.Т.Кінкулькіна; упоряд. Г.В.Клокова та ін. Київ: Радянська школа, 1990. 512 с.
83. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. Київ: Либідь, 1991. 184 с.
84. Талан Є. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). Київ: Наукова думка, 1966. 160 с.
85. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Л.Ю.Беренштейн, П.П.Панченко, Ф.Ф.Джос; НАН України, Інститут історії України. Київ, 1998. 122 с.
86. Українське село: вихід із кризи: Зб. наук. праць (АН України. Інститут економіки: Редкол.: Л.О.Шепотько (відп. ред.) та ін. К., 1994. 128 с.
87. Хотенко М. МТС і їх роль у піднесенні колгоспного виробництва. Київ: Держполітвидав України, 1951. 55 с.
88. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р. присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. 200 с.
89. Чернівці: історія і сучасність: ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто / В. М. Ботушанський [і др.]; за заг. ред. В. М. Ботушанського; М-во освіти і науки України, ЧНУ ім. Ю.Федьковича,

- Чернівецька обл. державна адміністрація, Фонд «Чернівці – 600».
Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 586 с.
90. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні) Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
91. Шаповал Ю. М.С.Хрущов. Нарис політичної діяльності //Український історичний журнал. 1989. №1. С.103-115.
92. Шляхи подолання істотних відмінностей між містом і селом / М.В.Дараган, Т.М.Левтринський, М.Р.Ярмолинський. Київ: Наукова думка, 1968. 100 с.
93. Шульга І. Історіографія деяких питань діяльності Компартії України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні колгоспного ладу (1951-1965 рр.) Наукові праці з історії КПРС. Київ, 1970. Вип.42. С.95-115.
94. Юрчук В. Боротьба комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). Київ: Політвидав України, 1965. 255 с.
95. Янковська О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. Київ, 2007. Вип. 11. С.389–391.
96. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ століття. Історико-політичний аспект. Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.